

ONZE GOD IS EEN ARBEIDER
Joh. V:17

De Nederlandse christen-anarchisten omstreeks
de eeuwwisseling, beschreven aan de hand van
de denkbeelden van de belangrijkste
woordvoerders; hun voorlopers en voorbeelden

Doctoraalscriptie Herman André de Raaij
Doctoraal Onderwijsgroep Doctrinegeschiedenis
juni 1989

INHOUDSOPGAVE

- I. Ten geleide
- II. Voorlopers en voorbeelden
- III. Organisatie
- IV. Het christen-anarchisme aan de hand van de belangrijkste denkers
 1. Christendom en religie
 2. Anarchisme
 3. Bijzondere toepassing van geweldloosheid
 4. Staatsopvatting
 5. Vrouwenemancipatie
 6. Seksualiteit en zedelijkheid
- V. De christen-anarchisten tegenover de anarchisten en christenen van hun tijd
- VI. Christen-anarchisten later in de twintigste eeuw en hun maatschappelijke betekenis
- VII. Bij wijze van besluit
- VIII. Bibliografie
- IX. Noten

I. TEN GELEIDE

De geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging is nog steeds in hoge mate die van de "overwinnaars". De parlementair gerichte socialisten en hun legitieme nazaten tegen wil en dank, de communisten, benevens de christelijke en katholieke vakbeweging, trekken de meeste aandacht en drukken door hun "winner"-schap ook hun stempel op de geschiedschrijving. De anarchisten of vrije socialisten blijven onderbedeeld in de aandacht. Een zekere kentering in het beeld is wel waar te nemen, maar anarchisme en vrij socialisme blijven stiefmoederlijk bedeeld. Nabrink mag alle werken van en over Domela Nieuwenhuis in kaart gebracht hebben - ik hoop althans dat dit het geval is⁽¹⁾ -, maar een biografie van Domela is er nog steeds niet, zoals ook nog in het herdenkingsjaar 1988 vastgesteld kon worden.

Een onderdeel van het boekje van MOULAERT⁽²⁾ en de niet uitgegeven scriptie van RAMAER⁽³⁾ is alles wat de afgelopen jaren aan overzicht van Nederlands anarchisme is verschenen.

Verder zijn er deelstudies, die meestal niet speciaal aan het anarchisme in welke vorm dan ook gewijd zijn, en er zijn studies die beperkt zijn tot een enkele plaats of streek (DULLAART, VAN HOUTEN, KLAVER -als de twee laatstgenoemden al studies mogen heten-, FRIESWIJK, KALMA & KUIPER). Onontgonnen is het terrein, om kort te gaan, niet, maar er zijn zeer veel nauwelijks of niet verkende hoekjes.

Eén hiervan wordt gevormd door de christen-anarchisten, misschien wel de meest Nederlandse uiting van de stroming die zowel socialisme als afschaffing van de staat nastreeft. Dit zij meteen de definitie van anarchisme voor het navolgende. Deze ruime omschrijving is gebaseerd op de anarchistische eigen onderscheidingswijze: er is alle ruimte voor onderlinge verkettering en tweedracht, maar men kan niet ter discussie stellen of iemand die zich anarchist noemt dit ook echt is.

Guérin en Rubel worden wel als zodanig beschouwd, dat zij Marx ook tot anarchist verklaren zal door weinig anarchisten of marxisten geaccepteerd worden. Hetzelfde geldt voor Ellul, die het Nieuwe Testament als anarchistisch geschrift interpreteert.⁽⁴⁾

Er zijn enkele deelstudies verricht met betrekking tot christen-anarchisten of bijbehorende onderwerpen: BECKER & FRIESWIJK met hun studie over Gemeenschappelijk Grondbezit, BOERSEN over de kolonie te Blaricum, ARIENS e.a. over religieus anarchisme tussen de twee wereldoorlogen, NOORDEGRAAF over Ds. Sevenster van Kerk en Vrede (een brochure die mij pas ter kennis kwam bij het afsluiten van navolgende tekst) en JANS, die iets over hen vermeldt in zijn dissertatie over de receptie van Tolstoi in Nederland. HARMSEN geeft, naast Jans ook "Blauwe en rode jeugd" op als literatuur over dit onderwerp; hiermee is de schaarste aan gegevens, zeker ten tijde van het verschijnen van "Idee en beweging" wel getekend.

Het opvallendste aan de meeste van deze werken is dat er steeds sprake is van tolstojanen.⁽⁵⁾ Deze naam wekt de suggestie dat er een sekte opdook aan het eind van de vorige eeuw, van volgelingen van de schrijver van "Oorlog en vrede". Dit doet ernstig afbreuk aan het eigen en typisch Nederlandse karakter van de christen-anarchisten. Dezen weigeren de naam "tolstojanen" voor zichzelf te accepteren, en dat zij hierin serieus genomen dienen te worden hoop ik hiermee aannemelijk te maken.

Een voordeel van de huidige ideologische verwarring is dat de ruimte voor andere opvattingen over andere uitingen van de linkse beweging groter is geworden. De "winners" blijken achteraf niet ondubbelzinnig gewonnen te hebben; de "losers", die gezien hun doelstellingen de tijd hebben (gehad) zijn misschien net zozeer "winners". En de christen-anarchisten hadden de tijd: geloof aan de grote Kladderadatsch, liefst nog vanmiddag, valt hun niet aan te wrijven. Een overzicht van hun ideeën en de wijze waarop ze deze verwezenlijkt wilden zien ontbreekt tot nu toe. De vervolgstudie van Ariëns, die wel beloofd is, is er niet gekomen. Als het nog zo ver komt, dan is het de tweede, hetgeen op het navolgende de zware last legt, dat het het eerste over het onderhavige onderwerp is, en daarmee het beste en slechtste tegelijk.

Het is wel aan te geven hoe verder onderzoek naar de Nederlandse christen-anarchisten mogelijk is, want een uitputtend onderzoek kan dit niet zijn. De kerkelijke of wereldlijke gemeenten van Schiermonnikoog, Den Helder, Oosterwolde, Soest, archieven van allang niet meer christen-anarchistische scholen enz. bevatten wellicht nog onvermoede schatten aan bronnen. Het navolgende is een eerste poging tot weergave van de opvattingen van de christen-anarchisten, zoals deze omstreeks de eeuwwisseling voor het eerst naar buiten werden gebracht. Hierbij heb ik mij beperkt tot de drie naar eigen zeggen belangrijkste denkers, die het meest naar buiten treden : Bähler, Van Mierop en Ortt, en, op voorspraak van Ds. BAKKER, De Koe. Er zijn veel meer geestverwanten, die boeken, brochures of artikelen hebben geschreven, maar dat het hier om de belangrijkste denkers gaat staat vast. Tot mijn verbazing waren veel, te veel geschriften van deze belangrijkste penvoerders nog nooit door iemand geraadpleegd. Ze moesten speciaal voor mij worden opengesneden op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis; op de Universiteitsbibliotheek van de U.v.A. waren de werken wel open, maar ze waren zichtbaar ongelezen.

Reden te meer om de woordvoerders zo veel mogelijk zelf aan het woord te laten. Een woord, waarvan de echo misschien wel voortgeleefd heeft binnen allerlei organisaties en bewegingen in Nederland, maar dat verder nooit meer onderzocht is de afgelopen tachtig jaar of meer. Mochten niet alle genoemde boeken en brochures, van de hand van christen-anarchisten of door hen uitgegeven, uit de bibliografie met name in de tekst genoemd worden, ze zijn niettemin alle geraadpleegd en verwerkt.

II. VOORLOPERS EN VOORBEEDEN.

Het zou merkwaardig zijn geweest als de eerste uiting van socialisme in Nederland niet christelijk geïnspireerd was, stelt Quack in verband met de eerste stroming die zich in de negentiende eeuw aandient die communistisch genoemd zou kunnen worden.⁽⁶⁾

De Christelijke Broedergemeente wordt onder de naam Zwijndrechtse Nieuwlichters als zodanig aangeduid; Martin Schouten laat zijn verhaal over de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw er uitdrukkelijk mee beginnen⁽⁷⁾, Arthur van Schendel wijdt er een van zijn beste romans aan⁽⁸⁾ en in Zwijndrecht is er nog een herdenkingsboekje over uitgegeven (REEDIJK). De Broederschap is wel als voorloper of als wegbereider te beschouwen, maar het is de vraag of zij de eerste christen-communistische groep in Nederland is, die met terugwerkende kracht bij de arbeidersbeweging ingelijfd kan worden. Communisme, hiermee wordt uiteraard niet de geperverteerde sociaal-democratie bedoeld maar het daadwerkelijk streven naar gemeenschappelijk bezit, is een tendens die in Nederlands heterodox christendom al eerder naar voren komt. Men zou de Broederschap des Gemenen Levens van Geert Grote al zo kunnen interpreteren.⁽⁹⁾

De Wederdopers zijn waarschijnlijk het bekendste voorbeeld; na de repressie van deze stroming door zowel katholieken als overige protestanten hadden hun geestelijke nazaten, de doopsgezinden, voor de wettelijke regeling van de dienstweigering vrijstelling op grond van gewetensbezwaren. Een zeventiende-eeuws voorbeeld vormen de volgelingen van Jean de Labadie, die een kolonie vormden, na enige omzwervingen, in Wieuwerd op het Walthaslot (1675). Al vormde deze kolonie een gemeenschap in de zin van Quack, gezien de sociale samenstelling van de groep kan men haar moeilijk als voorloper van de arbeidersbeweging boeken. Prominent lid was de eerste Nederlandse vrouwelijke student, Anna Maria van Schuurman,⁽¹⁰⁾ die zich eerst tot de Nadere Reformatie bekend had en later Labadie volgde. Diens ideaal was, zoals in alle voorbeelden, het herstel van het christendom in de vorm van de eerste gemeenten. De kolonie is in 1725 ten onder gegaan, nadat al veel eerder was gebleken dat bij enkele leden de neiging tot privé-bezit niet te onderdrukken was.⁽¹¹⁾

Directe voorlopers van de Christelijke Broedergemeente kunnen de Collegianten genoemd worden, die voortkwamen uit verzet tegen de pretenties van voorgangers: alle gemeenteleden zijn gelijk en vrij. Sociale doeleinden streefden zij wel na, zoals zorg voor de armen, maar gemeenschappelijk leven was niet hun streven. Wellicht daardoor overspannen zij wel bijna de gehele zeventiende en achttiende eeuw. Ook hier kan niet gesproken worden van een beweging voortgekomen uit het arme volk. De Collegianten zijn ook bekend als Rijnsburger Collegianten om het grote huis te Rijnsburg, waar zij eens per jaar bijeenkwamen en de doop door onderdompeling deden plaatsvinden.⁽¹²⁾

Als deze stroming oplost, komt, juist onder de gewone gelovigen, het oefenen in zwang: een meestal niet theologisch geschoold voorganger leidt een dienst waarbij de leden als het ware tegen elkaar opbieden in bijbelvastheid. In een tijd waarin de Nederlandsche Hervormde Kerk in liberale gezapigheid leek voort te suffen, werd hier de grondslag gelegd voor de nieuw opkomende "zwane" stromingen van Afscheiding en Doleantie enerzijds, en de Christelijke Broedergemeente anderzijds.⁽¹³⁾

Waar Stoffel Muller, voorganger van de Broedergemeente, de inspiratie tot zijn interpretatie van het evangelie heeft opgedaan is niet bekend. Hij is in Oost-

Friesland geweest, streek die door banden van geloof en taal met de Nederlanden verbonden is (geweest), in een tijd dat hier een kerkelijke stroming opkwam die zich het Nieuwe Licht noemde; maar het is pure speculatie, een verband te leggen. Muller spreekt wel van het Nieuwe Licht of van " het ligt dat in (de mensen) is"(14), maar dit zou - zo het aan anderen ontleend is - het meest waarschijnlijk bij de Kwakers "geleend" moeten zijn, waar de Broederschap de meeste verwantschap mee vertoont. Noch de Oostfriese Nieuwlichters noch de Kwakers worden door de Broederschap genoemd. Wij kunnen veilig veronderstellen dat het hier om een zelfstandig Nederlandse ontwikkeling gaat.

De Broederschap telt leden uit het gewone volk, wat haar al scherp onderscheidt van andere christelijke gemeenschappen uit de voorgaande tijd, de Wederdopers uitgezonderd. Het "heren"-element is niet afwezig: schout Valk en chocoladefabrikant Mets (of Metz) zijn de bekende voorbeelden, maar het zou niet juist zijn te zeggen dat zij overheersen.

De schriftuitlegging van de Christelijke Broederschap is een voorafspiegeling van het modernisme en christen-anarchisme, hoezeer de Broederschap zelf al vergeten mocht zijn. Centraal staat Rom. XI:36:

"Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen." *Alle* dingen- zoowel geestelijke als stoffelijke; alle krachten, natuurlijke en geestelijke, zijn openbaringen van het Alleen. Hiermede staat Muller op den bodem van het Pantheïsme, maar zonder nog in wijderen omvang de consequenties te aanvaarden van de wijsgerig-godsdienstige stelsels, die we gewoonlijk onder deze naam saamvatten. Uit God is alles, maar alles is niet te vereenzelvigen met God. Hij staat naast en buiten de verschijnselen. Alles is tot Hem d.i. op Hem gericht, maar lost zich nog niet in Hem op."⁽¹⁵⁾. God is liefde, Hij openbaart zich in Zijn liefde voor de mens. De verlossing bestaat uit het opgeven van al het eigene en het zoeken van God. Christus is een leraar, die de hoogste en zuiverste openbaring van God heeft gebracht.

De gemeente wordt vervolgd op een typische manier, want veel wetsovertreding valt haar niet in de schoenen te schuiven. Provocaties doen de belangrijkste leden meermalen in de cel belanden en een vaste verblijfplaats wordt hun nauwelijks vergund, tot zij, na omzwervingen in het zuiden van Holland, tenslotte bij de scheepswerf van de Gebroeders Visser te Zwijndrecht hun kolonie kunnen inrichten (1829). Het leven als de eerste christenen is het ideaal. Dit impliceert gemeenschap van goederen. De gemeente doet daarnaast ook aan weldadigheid onder de armen in de streek, zodra dit kan: men komt tot welvaren door fabricage van chocolade (Mets) en handel hierin in eigen beheer, verkoop van zwavelstokken en in een later stadium zelfs cokes. In 1823 wordt een contract opgesteld dat meteen de kiem tot ontbinding in zich had: wat voor gemeenschappelijke rekening gekocht is, is gemeenschappelijk, wat individueel is ingebracht kan bij vertrek voorzover nog aanwezig weer worden meegenomen. De kolonie trok mensen aan die niets konden inbrengen maar wel wilden meedelen van het welvaren, zonder de christelijke gedachten te delen. Er is dan al een splitsing geweest: Dirk Valk heeft een nieuwe kolonie opgericht in Woerdense Verlaat, later te Mijdrecht. De eis dat vastgelegd zou worden wat een ieder had ingebracht was gesteld door Mets, die zich ergerde aan zekere profiteursmentaliteit. De kolonie was zo op de grenzen van het communisme gestoten⁽¹⁶⁾.

Het begin van de Gemeente dateren wij bij het huwelijk in de Heer tussen Stoffel Muller en de Amsterdamse dienstbode Maria Leer, die hem bij een oefening had geïntroduceerd waar Muller door haar toedoen werd buitengesmeten. Muller

was op dat ogenblik voor de wet getrouwd. Dit huwelijk werd voor de Gemeente ongedaan gemaakt geacht door zijn verbintenis met Leer.

Als alles uit, door en tot God is, is het moeilijk vast te stellen wat zonde genoemd kan worden. Uit de christologie van de Broederschap wordt niet duidelijk of Jezus de zonden van de mens heeft gedragen en erom gekruisigd is. "Goed en kwaad hebben geen realiteit in Gods wezen, maar hangen af van Zijne bepalingen, en om in Mullers termen te spreken: "Gods eeuwige, vlekloze, heilige, natuurlijke wil" wordt door Zijnen "niet-natuurlijk-eigen wil" op non-activiteit gezet. Dat gebeurde eenmaal, toen God de "zonde", die Hij eigenlijk niet kon willen, in de schepping bracht; dat gebeurt telkens, als de absoluut afhankelijke mensch 'zondigt'."⁽¹⁷⁾ In 1832 werd een constitutioneel reglement opgesteld, dat de gemeenschappelijke eigendom in handen stelt van de weinige ondertekenaars. Voor Muller is dit een persoonlijke nederlaag. Zijn moreel en geestelijk gezag is dan al aan het wegglijden; als een lid wil trouwen met een zuster die niet in achtving staat bij de leiders, en het blijkt om een gedwongen huwelijk te gaan ⁽¹⁸⁾, ontvlucht Muller met zijn vrouw de kolonie om aan deze zonde niet mee te hoeven werken⁽¹⁹⁾. Op reis naar het Roergebied overlijdt hij, aan boord van het schip waarmee zij cokes zouden halen, te Varik- mogelijk aan cholera, maar het overlijden wordt als zeer plotseling beschreven door Leer- Anagrapheus.⁽²⁰⁾⁽²¹⁾.

Hoe moeilijk de Broederschap het heeft met het begrip zonde blijkt na het overlijden van Muller. Maria Leer blijft niet lang alleenstaand weduwe. Haar omgang met een ander lid, van de gemeente, Maarten Wulfson, werd algemeen afgewezen. Deze episode ontbreekt in haar biografie. Uit geen gegeven blijkt dat zij de "gemeenschap der vrouwen" in praktijk gebracht wilde zien of zelf in praktijk bracht, in welk geval deze dubieuze uitdrukking al heel pijnlijk zou aandoen. Het enige dat positief vaststaat is dat haar minnaar zelf verklaarde uit wellust eer dan uit liefde tot de verbintenis te zijn overgegaan. Alleen berichten van de anti-Leer-partij, om deze zo maar te noemen, getuigen van haar gezindheid tot polygamie. Naar de normen van de Broederschap, hoezeer zij het huwelijk ook als exclusief en alleen door God ontbindbaar beschouwen, was zondigen ook op dit punt niet mogelijk. Marang spreekt in dit geval van een "gelukkige inconsequentie".⁽²²⁾ Het zal wel in de geest des tijds zijn dat wij niet verder worden ingelicht over wat de ontsporingen van Maria Leer worden genoemd. Het niet alleen willen blijven na het overlijden van Muller kan de zonde bezwaarlijk geweest zijn; of wel? ⁽²³⁾

Een belangrijk punt, op grond waarvan de Broedergemeente als voorlopers van de christen-anarchisten beschouwd kunnen worden, is hun standpunt ten aanzien van geweld. Men beriep zich op de mozaïsche wet "Gij zult niet doden". Alles wat met het doden van zichzelf of een ander te maken heeft is vervloekt en moet bestreden worden.⁽²⁴⁾ Goud, die zich als tweede voorganger opwerpt, beroept zich hiervoor ook op het Nieuwe Testament: het gebruik des zwaards is het teken van het Beest (Openb. 13), "de geest van de macht des zwaards, dat is de mensch der zonde, dat is de zoon des verderfs," (2 Thess. 2:2,3) "de geest van de magt en het geweld des zwaards ... dat de anti- christenen in het begin der 4e eeuw in den tempel (de gemeente) gezet hebben, dus *staande waar het niet behoorde*, toen Kijzer Constantijn de Groote met vele eerste ambtenaren het toen reeds besmette christendom omhelsden."⁽²⁵⁾

Met de komst van de Broedergemeente diende de macht van het zwaard geëindigd te zijn. Men weigerde kinderen aan te geven en onttrok zich aan de loting voor de krijgsdienst. Er zijn drie leden van de Broederschap om deze reden gearresteerd, en naar verluidde, gemarteld, waarbij er een bezweek in het militaire-

detentiehuis te Leiden.⁽²⁶⁾ Op voorspraak van Prof. Tydeman te Leiden heeft Koning Willem I de leden van de Broedergemeente vrijgesteld van het dragen van wapenen; zij konden in hospitaaldienst ingeschakeld worden. Hiermee verviel de grief tegen de aangifte der geboorten.⁽²⁷⁾

Het vrije huwelijk werd in de gemeente als van veel hogere waarde beoordeeld dan het huwelijk voor de burgerlijke stand of de officiële kerk. Wat ook de inhoud zij van de opvattingen van Maria Leer aangaande vrije seksuele verbintenissen, zij bezegelden het einde van de gemeente, dat zich toch al aandienende voor het vertrek van Muller. De kolonie te Mijdrecht bleef nog enige tijd voortbestaan. Het einde staat niet precies vast; Valk is in 1849 vertrokken, en leefde verder van genadebrood bij familie te Den Helder. Volgens Quack en Marang leefde er nog iets van de geest van de Broederschap te Mijdrecht, en heeft men later nog een kolonie ingericht in Salt Lake City, toen de mormonen van zich deden spreken, die als geestverwanten werden beschouwd.⁽²⁸⁾

Een rechtstreekse lijn tussen de kolonie te Zwijndrecht en die te Mijdrecht, en deze emigratie in de jaren zestig is niet zomaar te trekken. Het bestuderen van sociale stromingen dat voorafging aan dit emigratiegolfje was een trek van de Broedergemeente in haar goede dagen. Men speurde naar de tekenen des tijds die de komst van het Koninkrijk Gods aankondigden, vooral in Mijdrecht, en nam met genoeg kennis van opvattingen en verrichtingen van de Franse Saint-Simonisten en van Félicité de Lamennais.⁽²⁹⁾

Mogen er in Mijdrecht nog rudimenten van de Broedergemeente over zijn gebleven, die haar tenslotte in Utah doen eindigen, over de Zwijndrechtse tak weten we nu alleen wat Maria Leer tegen haar geleerde vriend heeft losgelaten, die dit 25 jaar later geboekstaafd of uitgegeven heeft.

Zij verklaart dat de moderne theologie het werk van de Broederschap voortzet. Bij het overlijden van Muller verwacht zij diens opname in de Alziel: "En wat zou er dan nog van een persoonlijk voortleven en eeuwige straf of loon na den dood te hopen of te vrezen blijven? Je doet God te kort, als je het schepsel een eeuwig zelfstandig voortbestaan toeschrijft, want dan zou hij ophouden Alles te zijn;- en jezelfen doe je ook te kort; want je geest is leengoed en keert tot God terug. Bij Hem terecht gekomen, ben je een deel der Godheid en houd je stand in het eeuwige leven, dat hij zijne schepselen inblaast, om van zijne Alomtegenwoordigheid getuigenis af te leggen. Als ik mijzelf zoek, dan ben ik niets; maar in God voel ik mij als Paulus, en vermag ik alles."⁽³⁰⁾

Leer gaat ook te rade bij de Bhagavad Gita, haar ontwikkeling is inderdaad spiegelbeeldig ten opzichte van de moderne theologie, enkele decennia eerder... Uit het bijschrift van de enige foto die van haar bestaat kunnen wij afleiden dat ze in Leiden zeker nog een keer in vrij huwelijk getrouwd is geweest. Hierover vermeldt zij in haar auto-biografie niets.⁽³¹⁾

De Broedergemeente lette zoals gezegd op de tekenen des tijds, en hierbij speciaal op de Saint-Simonisten, Buchez en Lamennais. Quack vraagt zich met recht en reden af of niet bijvoorbeeld Lamennais echt christen genoemd mag worden,⁽³²⁾ eerder dan Saint-Simon en zijn volgelingen, die het wel uitkwam dat zij zich voor hun socialistische opvattingen op het christendom konden beroepen. Het was in ieder geval een anti-protestants christendom met antisemitische trekken,⁽³³⁾ bedoeld als tegenwicht tegen het liberale individualisme.⁽³⁴⁾ Buchez, christen-socialist in eigen stijl, vermeldt de Broedergemeente in zijn blad L'Européen. De stromingen zijn elkaar dus niet ontgaan.⁽³⁵⁾ Wat Buchez en Saint-Simonisten verbindt is hun idee van de toekomst

die aan het christendom was en van de produktieve associatie van arbeiders. Enige overeenkomst met de Christelijke en de Internationale Broederschap was er dus wel.

Saint-Simonisten in Nederland zijn er nauwelijks geweest. Schouten laat Guillaume van den Bergh en G.W. van der Voo de enige twee in de Nederlandse arbeidersbeweging zijn.⁽³⁶⁾ Giele noemt G.W. van der Voo volgeling van Saint-Simon, zonder dit verder toe te lichten. Wat er geciteerd wordt uit zijn "Physiologie van Rotterdam" doet in elk geval niets blijken van enig positief christendom.⁽³⁷⁾ Er zou evenveel voor te zeggen zijn een man als Quack als Saint-Simonist aan te merken, met zijn anti-liberalisme, en zijn streven naar ontwikkeling der produktiefactoren in de sfeer van gemeenschap en religie; alleen zijn hervormde achtergrond zou er tegen spreken. Saks deelde hem in elk geval wel in bij de Saint-Simonisten, wat niet positief bedoeld is geweest. Hun rol was in Frankrijk al lang uitgespeeld toen Quack de jaren des ondersheids bereikte.⁽³⁸⁾

De abt Félicité de Lamennais (1782-1854) is duidelijk als voorloper van de christen-anarchisten te beschouwen; zij zijn ook degenen die hem voor niet-Franslezenden in Nederland toegankelijk hebben gemaakt. Zijn "Woorden van een geloovige" zijn een in nieuwtestamentische stijl gestelde aanklacht tegen het privé-eigendom der produktiemiddelen, tegen de armoede van de producenten, tegen de overheid en de Kerk en de banden tussen beide waartegen hij zich steeds verzet heeft⁽³⁹⁾. Valk, van de Mijdrechtse "tak" der Christelijke Broedergemeente schrijft erover: "Heden morgen hebben wij gelezen eene beoordeeling van een werkje, uitgegeven door den abt de La Mennais te Brussel, genaamd *Paroles d'un croyant*. Naar ons inzien is de Abt de man, met de zijnen, die onze muren zal bouwen. Een allerheerlijkst getuigenis!"⁽⁴⁰⁾.

Niet duidelijk is, of de Franse tekst ook gelezen is door de Gemeente; de gerechtvaardigd te noemen verwachting van Valk is niet bewaarheid. Verwantschap van opvattingen zonder dat er ontlening te constateren is, kan men waarnemen tussen de Groninger theologische school van Hofstede de Groot en de Broedergemeente. Hofstede de Groot is theoloog, en komt als zodanig tot vergelijkbare opvattingen omtrent Gods liefde en de voldoening der zonden door Christus.⁽⁴¹⁾ Hofstede stond afwijzend tegenover de gewone gelovigen die de Broedergemeente in zijn ogen vormden. Maar het beroep op Rom. XI:36 verbond hen meer dan hem lief is geweest.

De Groninger school, met haar blad *Waarheid in Liefde* (vanaf 1837), geldt als de wederinvoerster van het humanisme in de Nederlandse theologie.⁽⁴²⁾ Zo vormen de Groningers de brug tussen Broedergemeente en modernen. De zogeheten moderne school zocht de ware, historische Jezus. Zij was de weerspiegeling van het radicale liberalisme in de theologie, het moderne bewustzijn ziet de vooruitgang in de wetenschap en dus ook in de historische kennis aangaande de openbaring. Namen van de eerste 'generatie' (1840-1870) zijn o.a. J.H. Scholten, C.W. Opzoomer, D. Chantepie de la Saussaye. Een latere generatie is minder optimistisch; de eersten zochten de synthese tussen religie en cultuur, de tweede generatie wordt de "ethisch-modernen" genoemd. "Van eigen zedelijke ervaring moest de vrome uitgaan; daar zou hij erkennen het volstreckte recht van het zedelijk goede, de heiligheid van het plichtsgebod, als een stem uit hooger wereld. Dat was het vaste centrum des geloofs: "geloof aan God is de zedelijke overtuiging of onmiddellijke verzekerdheid aangaande het allerhoogst recht van het goede." (Hooykaas in 1875)."⁽⁴³⁾

De opvattingen van de modernen botsten gemakkelijk met die van de Kerk. Sommige moderne theologen namen geheel afscheid van het christendom

(A.Pierson, Cd. Busken Huet). In 1877 werd de Vrije Gemeente opgericht . Met de vergelijking van godsdiensten werd de verdergaande relativering van Schrift, Christus en alles wat ermee samenhangt mogelijk. Velen hielden wel vast aan de centrale rol van het Evangelie. Maar een neiging tot pantheïsme is ook een consequentie van het radicale modernisme. P.H. Hugenholtz, oprichter van de Nederlandsche Protestantenvbond, organisatorisch verband der modernen met als orgaan "De Hervorming", wilde een Allerheiligenviering waarbij ook de bekende figuren uit het Dreyfusproces als heiligen beschouwd zouden worden.(1898) ⁽⁴⁴⁾.

Na 1885 treedt het socialisme, althans de sociale kwestie, in het blikveld van de moderne theologen, die eerst met de liberalen geassocieerd worden, daar van nature toe behoorden.⁽⁴⁵⁾ Aankomende theologen gingen zich bezighouden met Toynbee-werk onder de gewone bevolking van de steden hunner opleiding, en met name in Leiden moet dit tot een cultuurschok geleid hebben : zij "zagen ... den jammer der fabrieksbevolking. Zij werden vooral sterk getroffen door de diepe kloof die er gaapte tusschen de beide klassen die daar naast elkander leefden. Daar was de kring der geleerden, sedert eeuwen uitmuntende door reusachtige kennis en fijne geestelijke beschaving, en daarnaast een fabrieksbevolking, die tot de meest gedemoraliseerde, tot de sufste en lamlendigste van Nederland gerekend mocht worden, die toen nog bijna geen ander punt van aanraking had met al die geleerdheid, dan dat de aanstaande artsen zich op de proletariërs vrouwen mochten oefenen in de kunst van het accouchement." ⁽⁴⁶⁾

Deze confrontatie met de arbeidersklasse voert tot twee richtingen onder de vrijzinnige predikanten: wat Bakker noemt de tolstoyanen, en de christen-socialisten, die 31 oktober 1902 het weekblad De Blijde Wereld doen verschijnen. Dit weekblad identificeert zich met de S.D.A.P. In de felle klassenstrijd, die met recht gevoerd wordt door de arbeidersklasse, moet het proletariaat de geestelijke en zedelijke eigenschappen verwerven, waarmee het later de macht kan uitoefenen. Hiervoor is tijd nodig, de komst van het socialisme morgen zou een ramp zijn.⁽⁴⁷⁾

Met de richting, die Bakker tolstoyaans noemt, bedoelt hij de christen-anarchisten. *Het Koninkrijk Gods is binnen in U* van Tolstoi heeft zeker predikanten voor het anarchisme gewonnen. Dit beroep op het persoonlijke geweten tegenover de machthebbers met hun staat en militair apparaat, en zijn verwijzing naar het Godsrijk, werd in moderne kring door de radicale vleugel met open armen ontvangen. Tolstois boek viel evenwel als zaad op een bodem die ervoor klaar was gemaakt door bovengenoemde bewustwording, en de ontwikkeling van de moderne theologie zelf, die op haar grenzen stuitte.⁽⁴⁸⁾

De eerste die erop reageerde en het modernisme een bourgeois-Jezus verweet voor te staan, was H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga. Maar al in 1898 nam hij afscheid van het anarchisme, bekende zich totaal tot de S.D.A.P. en richtte zich op den duur geheel op Hegel, om tenslotte weer bij de religieus-anarchisten terecht te komen.⁽⁴⁹⁾

Dat het christen-anarchisme geen importgedachte is, in tegenstelling tot de verdere ontwikkeling van het modernisme, blijkt uit de algemene typering van de radicale jongeren als mystieken, bij wie Van Eedens *De kleine Johannes*, alleengebleven symbolistische roman in de Nederlandse literatuur, als een frisse wind ervaren werd over de dorre velden van het gangbaar geestelijk leven. De mystieke stroming werd in Leiden opgevangen door Prof. J.H.Gunning, later door P.D. Chantepie de la Saussaye, hoogleraar tot 1916. De christen-anarchisten werden door de overige linkse modernen wel als een doodlopende richting beschouwd.⁽⁵⁰⁾

De spraakmakende predikanten van de christen-anarchisten zijn: Louis A. Bähler (ook als Baehler gespeld), eerste standplaats op Schiermonnikoog; Anne de Koe, eerst te Nieuwveen, later te Den Helder; S.C. Kijlstra te Rottevalle; N.J.C. Schermerhorn te Beets, later Nieuwe-Niedorp; J. Sevenster te Beets, later Drachtstercompagnie.

Belangrijke leken waren Lod. van Mierop en jhr. Felix Ortt. Eerstgenoemde heeft zijn theologische scholing niet afgemaakt, de tweede was ingenieur. De christen-anarchisten beklemtoonden dat ze in zekere traditie stonden, zowel wat de Hervorming betreft als wat kettters geheten secten aangaat: "Zij die zich tegenwoordig christen-anarchist noemen, vinden hun geestverwanten in alle tijden der geschiedenis, onder de meest verschillende volken en godsdiensten.... Zoo zullen de christen-anarchisten LAO TSZ', BOEDDHA, JEZUS, TOLSTOY als centra van geestverwante bewegingen beschouwen, en tot die geestverwante beschouwingen ook het optreden der Quakers, der Zwijndrechtsche Nieuwlichters, der Doukhoboren en Stundisten rekenen, zonder zich met één dezer bewegingen te vereenzelvigen.

Ook de tegenwoordige christen-anarchistische beweging heeft geen bepaalde woordvoerder. Al mag de beweging uit propagandistisch oogpunt en oogpunt van arbeids-organisatie -de Doukhoboren buiten rekening gelaten- mogelijk in ons land het meest tastbaar zijn; al moge van deze beweging in ons land de Drukkerij "Vrede" het middelpunt vormen en de door de Drukkerij uitgegeven geschriften de uitdrukking van de gedachten en gevoelens dezer kern wezen -toch zullen zeer zeker personen in ons midden werken en door ons ten volle als geestverwante christen-anarchisten erkend worden, die belangrijke punten in onze geschriften niet zouden willen onderschrijven en daaromtrent een afwijkende meening handhaven."⁽⁵¹⁾

Men was dus niet eenkennig wat betreft het etiket "christen-anarchist". Dat er niet veel christendom aan te pas hoefde te komen blijkt wel uit het noemen van Lao Tsz', om Ortt's transliteratie maar aan te houden - iemand wiens historiciteit zeker onzekerder is dan die van Jezus. Bähler noemt ook Socrates, en voor de negentiende eeuw Proudhon, Stirner, Bakoenin en Kropotkin - anarchisten ,zeker, maar toch moeilijk christenen te noemen.⁽⁵²⁾ De grote namen uit het verleden worden ook niet geannexeerd tot het christendom, maar zijn dragers van de Christusgeest.(zie hoofdstuk IV).

Van Mierop noemt de Christelijke Broedergemeente ook als voorlopers als het gaat om het anti-militarisme: "(H)et is niet bij woorden gebleven; daden zijn er ook geweest.(...) Dat hebben getoond in 1830 drie der Zwijndrechtse Nieuwlichters door standvastig te weigeren het geweer te dragen, van welke één bezwiken is ten gevolge van dagelijksche ondergane militaire marteling."⁽⁵³⁾

De uitdrukking "tolstojanen" wordt met betrekking tot de christen-anarchisten door buitenstaanders gebruikt, zoals ook de Christelijke Broedergemeente alleen door anderen Zwijndrechtse Nieuwlichters genoemd wordt. Dit taalgebruik kan tot vreemde onderscheiden voeren. Harmsen neemt in de Jongelieden Geheel Onthouders Bond een religieuze sfeer waar, deze zou zelfs een leerschool voor religieus gevoel, mystiek en pantheïsme zijn geweest.⁽⁵⁴⁾ Dat hij dan verder vaststelt dat Van Mierop met name zich sterk met de geheelonthoudende jeugdbeweging heeft beziggehouden weerhoudt hem niet van de vaststelling: "Religieus-socialisme, christen-socialisme en christen-anarchisme, stromingen die in ons land niet zonder betekenis zijn geweest, hebben geen jeugdbeweging kunnen inspireren."⁽⁵⁵⁾. Het tolstojanisme dicht hij wel invloed toe, nog wel onder de naam van bijvoorbeeld het

christen-anarchisme.⁽⁵⁶⁾ Deze inconsequentie is alleen te verklaren door het vasthouden aan de naam "tolstojanen" in plaats van "christen-anarchisten". Zo ontstaan verschillen die er niet zijn. De christen-anarchisten van latere decennia zetten de traditie voort en zijn niet een nieuw verschijnsel.

Tolstoi is een autoriteit, maar er mag geen sprake van zijn dat hij zomaar gevolgd wordt ⁽⁵⁷⁾, en hij mag niet als excuus gaan dienen om de christen-anarchisten naar hem te vernoemen: "De naam 'Tolstoyaan' is de bliksemafleider geworden voor menigeen, die hem gebruikt. Tolstojanen zien volgens hun beginsel zich den eisch gesteld om krijgsdienst te weigeren; maar gij, die geen Tolstoyaan zijt, vindt dit als Christen een erg overdreven idee, het idee van een dweper, die nog christelijker wil zijn dan Christus zelf. Immers als een Tolstoyaan zegt dit of dat te moeten doen of nalaten dan is dit natuurlijk het gevolg van zijn Tolstoyaansche beginselen en gij, die u niet zoo noemt, laat zulk een eisch langs uw koude kleeren glijden. Wanneer aankomende jongens en meisjes of van die eenvoudigen in den lande lezen of hooren spreken van 'Tolstojanen' dan is het eerste en meestal ook het laatste, waar zij aan zullen denken, dat het weer een bizarre secte is, zooals zij wel eens gehoord hebben van Irvingianen en Mormonen."⁽⁵⁸⁾ Tolstoi vergt te veel tegelijk van mensen.⁽⁵⁹⁾

Men mag niet eisen, men kan slechts streven. Ortt zet zich dan ook regelmatig af tegen Tolstoi en wat hij dan noemt Tolstojanen. Tot het christen-anarchisme is hij evenwel geïnspireerd door de dienstweigering van Van der Veer (⁶⁰). Deze was op zijn beurt weer door Tolstoi geïnspireerd, wat de schrijver niet ontgaan is, en waarop hij gereageerd heeft door middel van een in nogal algemene termen klinkende brochure "Het einde nadert! " Het einde, moet men hieraan toevoegen, van het militarisme.⁽⁶¹⁾

Op grond van hun eigen positiebepaling en hun duidelijk staan in de traditie van het modernisme - dit moge als een paradox klinken, maar het modernisme had intussen een traditie van meer dan een halve eeuw -, valt niet in te zien waarom de christen-anarchisten niet hun eigen naam zouden mogen dragen in de geschiedschrijving.

Dit neemt niet weg, dat Tolstoi een belangrijke inspiratiebron was. Op het gebied van dienstweigering ("Het Koninkrijk Gods is binnen in U") en het reine leven ("Opstanding", "De Kreutzersonate", "Waarom de menschen zich bedwelmen") het meest. Het christendom van Tolstoi sloot maar in beperkte mate aan bij dat van hervormde Nederlanders. Zijn Christelijke Leer was in waarheid een geheel eigen, die een mengeling van rationalisme en godsgeloof behelsde. Het grootste deel van de gangbare christelijke lering berustte volgens hem op bedrog of zonde. Dat Jezus niet over het water gelopen heeft, zoals Tolstoi stelt in artikel 206 van De Christelijke Leer, is geen essentiële aanval op het christendom: geen modernist zou hem tegengesproken hebben.⁽⁶²⁾ Een belangrijk deel van de Christelijke Leer behelst het afwijzen van alle sensualiteit of genieting: alles zonde of valstrik. De zonde moet voortdurend vermeden worden en hiertoe dient aanhoudend gebeden te worden.⁽⁶³⁾ Theologisch had Tolstoi de christen-anarchisten weinig te zeggen. Zijn orthodoxe achtergrond verschilde ook te zeer van die van de Nederlanders, al viel de orthodoxe beklemtoning van God als Liefde goed samen met bovengeschetste tendenzen in het modernisme.⁽⁶⁴⁾

Het reine leven, en zeker de geheelonthouding, waren geen thema's die door Tolstoi aangedragen zijn. De gehanteerde dubbele moraal ten aanzien van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit paste geheel in de Victoriaanse tijdgeest; de anti-seksuele conclusies die Tolstoi, klaarblijkelijk op grond van persoonlijke

ervaringen, ⁽⁶⁵⁾ meende te moeten trekken, gingen de christen-anarchisten te ver.⁽⁶⁶⁾ De Nederlandse christen-anarchisten leenden bij de Russische schrijver wat hun van pas kwam. Hun Nederlandse, hervormde achtergrond blijft echter overheersen, zelfs in literair opzicht. Het belangrijkste dat hen met Tolstoj verbond was het beroep op de bergrede als het belangrijkste onderdeel van het Evangelie.⁽⁶⁷⁾

Als een soort middelaar tussen de orthodoxe Tolstoj en de Nederlands-hervormde christen-anarchisten zou de kathedor-anarchist van lutherse achtergrond Eugen Heinrich Schmitt uit Boedapest beschouwd kunnen worden. Bähler heeft zijn best gedaan deze nu volkomen vergeten denker in Nederland te introduceren. Schmitt ziet anarchie als antwoord op het geweld in staat en samenleving, als de noodzakelijke huidige fase in de evolutie ⁽⁶⁸⁾, het anarchisme kan niet materialistisch zijn maar moet een geestelijke wereldbeschouwing van broederliefde zijn.⁽⁶⁹⁾ Hij weigert evenwel zogenaamde terroristische anarchisten te veroordelen: terreur, dat is de huidige staat en maatschappij.⁽⁷⁰⁾ Hierin bijvoorbeeld verschilt hij opvallend van Tolstoj, die als uitsluitend geweldloos anarchist te kwalificeren valt, en als zodanig ook Gandhi heeft beïnvloed.⁽⁷¹⁾ Tolstoj veroordeelt gemakkelijk, in tegenstelling ook tot de Nederlandse christen-anarchisten.

Zijn religieuze gedachten bundelde Schmitt onder de naam "geestelijke godsdienst", die uit een getuigenis over de zedelijke Waarheid bestond. God omschrijft hij als "(h)et oorwezen van het zedelijk bewustzijn en van het heelaal, de oorspronkelijke eenheid die in het verhevenste zelfbewustzijn eener allesvereenigende liefde zich geestelijk en waarachtig in alles en boven alles openbaart.⁽⁷²⁾ Jezus is voor hem het symbool van de zelfopofferende liefde die lijden en dood overwint. De laatste vraag van zijn korte catechismus :Hoe brengen wij onze grondbeginselen tot verwezenlijking en overwinning? wordt aldus beantwoord: " Hierdoor, dat deze grondbeginselen tot het leven van ons leven worden. En gelijk het licht zich enkel openbaart, door in de wereld te schijnen, zoo brengen ook wij onze grondbeginselen slechts hierdoor in praktijk, dat wij der Waarheid getuigenis geven bij elke voorkomende gelegenheid, en hierdoor dat wij, in alle kringen aanhangers wervende voor onze grondbeginselen, de heerschappijvoerende leugen, hoe hoog zij ook staan moge, zonder genade zedelijk verpletteren. Alleen zoo zullen wij der slang den kop vermorzelen, want het in zijn gemeenheid en bedrog ontmaskerde geweld stort ineens als een huis, dat geen fondamenteen meer heeft. Dan, het is alleen door het licht der waarheid, waarvan ook Christus getuigt, dat het ons zal vrijmaken, en de wereld van broederschap, eenheid en vrijheid, tot Godsrijk op aarde verwezenlijken."⁽⁷³⁾

De inspiratie van Tolstoj tot de leer van het niet-wederstaan, als geleerd in de bergrede, werd geleverd door de Doechoboren, een broedergemeente uit de Kaukasus, die alle geweld afwees en geen wapens droeg -in die streken wel als afwijkend gedrag te beschouwen- en wegens het weigeren van dienst door de keizerlijke overheid en haar kozakken wreed onderdrukt werd. In eigen kring brachten ze ook het communisme in praktijk.De Doechoboren worden door de christen-anarchisten als voorlopers genoemd, zij kennen de groep waarschijnlijk via Tolstoj. De Doechoboren, Kampers des Geestes, zijn voor de eeuwwisseling geëmigreerd naar Canada. In het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bevindt zich hun papieren nalatenschap, grotendeels in het Russisch. De Nederlandse christen-anarchisten hebben bijna alles wat ze van Tolstoj hebben uitgegeven uit een andere taal dan het Russisch vertaald. Voorzover de

Doehoboren inspiratiebron zijn, is dit in laatste instantie steeds tot Tolstoi te herleiden, die hun lot indirect bekend heeft gemaakt in West-Europa.⁽⁷⁴⁾

III. ORGANISATORISCHE VERBANDEN.

De religieuze achtergrond en traditie waren er, tegen het einde van de vorige eeuw; maar zoals het anarchisten in Nederland lijkt te betamen: een organisatorisch verband is er eigenlijk niet geweest, althans niet in de periode waarin het christen-anarchisme zich als stroming aandient. Het enige formele verband is de Vereeniging van de Internationale Broederschap, opgericht 1 oktober 1899, als rechtsvorm voor de kolonie te Blaricum. Het doel van deze koninklijk goedgekeurde vereniging was het bevorderen van een leven in de geest van Jezus, zowel onder de leden als in het algemeen; dit doel trachtte zij te bereiken door de Christusgeest in de praktijk des levens te leggen, waartoe als middelen dienden het gemeenschappelijk arbeiden en leven in haar land- en tuinbouwkolonie te Blaricum, en de vertolking van haar ideeën in woord en geschrift.⁽⁷⁵⁾

Het tijdschrift *Vrede*, blad ter bespreking van de praktijk der liefde, dat sinds 18 oktober 1897 verscheen, heeft ook als ondertitel "Orgaan van de Internationale Broederschap" gedragen. Met Internationale Broederschap werd de gemeenschap van geestverwanten over de gehele wereld bedoeld, niet speciaal de Vereeniging met deze naam. Het blad, het enige echte organisatorische verband, werd opgericht toen het tijdschrift *De Hervorming* steeds minder genegen bleek artikelen van christen-anarchistische strekking te plaatsen. In het begin werd het korte tijd geredigeerd door J.K. van der Veer, vroeger redacteur van *De Toekomst*, "met medewerking van eenige bekende mannen en vrouwen." Al bij nr. 14 neemt Bähler de redactie van het tweewekelijks verschijnende blad over en wordt Van der Veer uitgever. Zijn dweepzucht met Lev Nikolajewitsj bracht hem ertoe zijn redacteurschap te beëindigen.

Het internationale van de broederschap blijkt verder niet uit de inhoud van het blad. Deze staat in het algemeen los van de actualiteit; in de rubriek "Van hier en elders" verschijnt een enkel bericht dat de lezer er aan herinnert dat er in de buitenwereld iets gebeurt. Verder hebben de artikelen dezelfde strekking als de boeken en brochures. Het boek werd in werkelijkheid volgeschreven door Bähler, Ortt en Van Mierop, slechts zelden verschijnt er een andere naam, zoals Ds. N.J.C. Schermerhorn, Ds. A.de Koe, C.L. Treffers. Deze laatste vertegenwoordigt enigszins het proletarische element in het blad. Hij vreest dat de beweging vooral de bourgeoisie bereikt en wellicht alleen daaronder bekeerlingen maakt. Voorzover dit de vaste kern iets uitmaakt is er weinig aan te doen: zij bepalen niet moedwillig de inhoud van *Vrede*, maar er zijn weinig anderen te zelden bereid iets bij te dragen. Ortt, Bähler en Van Mierop vormen ook afwisselend de redactie.

Na het vertrek van de kern uit de kolonie te Blaricum werd de titel van *Vrede* "Orgaan der Christen-anarchisten", met als uitleg: "Christen-Anarchisten zijn zij, die als hoogste gezag het eigen geweten (de stem Gods) erkennend, streven naar een persoonlijk en maatschappelijk leven in den geest van Christus."

Het Arbeiders-Weekblad, gewijdaan de Algemene Verbroedering, Orgaan van de Internationale Broederschap, verschijnt vanaf 30 maart 1901, onder redactie van G.F.Lindeijer en Lod. van Mierop. Hierin is Tolstoi opvallend aanwezig, met vertalingen van korte, stichtende vertellingen in feuilletonvorm.

Ook de actualiteit komt meer aan bod, in vaste rubrieken "Uit de Arbeiders-beweging" en "De Hogerhuiszaak". Het blad is geen succes en sterft een kalme dood in 1902; Van Mierop was na nr. 42 uit de redactie gestapt. De binding van het Arbeiders-Weekblad aan de actualiteit moet overigens niet overdreven gezien

worden. Ook hier overheersten tijdloze of feitelijk-tijdloze artikelen. Dat de lente aanbrak zal de lezer ook zonder dit weekblad niet ontgaan zijn.⁽⁷⁶⁾

Van Mierop begon in 1904 met een nieuw weekblad, "Tegen leugen en geweld", dat in 1905 "Vrede-Tegen leugen en geweld" ging heten. Dit tijdschrift heeft tot 1909 bestaan.

Het tweewekelijkse blad heette vanaf toen "Vrede-tijdschrift". Dit was uiteraard te verwarrend, zodat het Vrede-tijdschrift al snel "De Vrije Mensch" ging heten. Als christen-anarchistisch orgaan heeft dit blad het tot 1919 volgehouden. Er zijn kringen van geestverwanten geweest in Noordwest-Groningen, Arnhem, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, de Zaanstreek en Amsterdam. Over de werking van deze groepen zijn wij verder niet ingelicht. Verbonden aan Drukkerij Vrede te Amersfoort was het Algemeen Propagandafonds onder beheer van Johan Heller.

Naast het uitgeven van de tijdschriften en boeken en brochures,⁽⁷⁷⁾ de activiteiten dus van Drukkerij Vrede (⁷⁸), was de kolonie te Blaricum de belangrijkste uiting die van organisatorisch verband getuigt. Het praktisch vorm geven aan de idealen van de eerste christenen leek geboden, en het was de vuurproef die het christen-anarchisme als praktische leer onmogelijk bleek te doen zijn. Niet alle kolonisten waren geestverwanten, en met het reine leven werd het door sommigen niet zo nauw genomen: dezen konden het vlees eten of het roken er niet aan geven, het drinken van koffie was zelfs algemeen.

Hoe moeilijk de praktijk van liefde jegens alle medeschepselen was, blijkt uit de enige botsing met de overheid die de kolonie heeft gehad: in de herfst van 1902 ging men over tot het illegaal rooien van bomen ten gunste van de eigen tuinbouw. Een veelzeggend detail voor wie het werk van Tolstoi een beetje kent: één van de "Drie doden" uit het gelijknamige verhaal is een boom...⁽⁷⁹⁾

Dat niet alle kolonisten verstand hadden van landbouw en dat de grond niet geschikt was zijn gegevens die al bekend klinken met betrekking tot Van Eedens Walden. De antikapitalistische en communistische bedoelingen van de Blaricumse kolonistoren waren stricter, in Walden bleef Van Eeden "de baas".

Het woord vuurproef is op zijn plaats: in de dagen van de tweede spoorwegstaking van 1903 komt het gezagsgetrouwe volk van Huizen en Blaricum de kolonie belegeren, waarbij brand ontstaat. ten tweeden male krijgt de staat van doen met de kolonie: op 14 april 1903 moeten militairen haar beschermen tegen "het volk". In de kolonie wordt serieus gesproken over de aanschaf van revolvers om zich het gespuis van het lijf te houden, o.a. door timmerman en voormalig redacteur van het Arbeiders-Weekblad Lindeijer.

De christen-anarchistische kern houdt het voor gezien: "Daar het tegen ons beginsel strijdt om ons zelf met revolvers of andere geweldsmiddelen te verdedigen en ook om de militaire macht daartoe te hulp te roepen - daar we verder niet de verantwoordelijkheid op ons willen nemen de vrouwen en kinderen aan zulk gevaar bloot te stellen, en we ook niet ons economisch bestaan met ondergang mogen laten bedreigen, wat 't geval zou zijn als onze woningen en arbeidsmiddelen vernield werden- hebben we besloten zoo spoedig mogelijk uit Blaricum te verhuizen naar een streek die ons niet zoo vijandig gezind is en waar we botsingen en rampen van deze aard kunnen vermijden."⁽⁸⁰⁾

Ortt en Van Mierop zijn ruim een jaar in de kolonie geweest als lid van de drukkerijgroep. De Koe was al snel vertrokken -zijn verwachtingen waren waarschijnlijk het hoogst gespannen, dus was de teleurstelling het zwaarst. Bähler heeft niet in de kolonie gewoond.⁽⁸¹⁾

Uit de verdere geschriften van de betrokkenen blijkt geen wrok, maar er wordt ook niet merkbaar meer teruggezien op de kolonie. Een enkele vermelding in "Vrede", maar ook de kolonie te Nieuwe Niedorp wordt hier wel eens als terloops genoemd. Deze andere kolonie dateerde van 1902, en ook hier was het doel het bevorderen van een leven in de geest van Jezus.⁽⁸²⁾

Hoewel Nieuwe Niedorp standplaats was van enkele geestverwante dominees, in 1902 was dit N.J.C. Schermerhorn, waren er verder geen theoretici uit christen-anarchistische kring bij betrokken. Hoewel de grond beter geschikt was voor land- en tuinbouw werd ook deze kolonie geen succes, door de onmogelijkheid het communistisch verband vol te houden (1907). De kolonie was door het Federatieve Fonds verbonden met de Internationale Broederschap, ook in tijden toen weinig meer voldeed aan de hoge eisen van de christen-anarchisten. Als bedrijf is de kolonie tot na de Tweede Wereldoorlog blijven voortbestaan.⁽⁸³⁾

De Vereeniging Internationale Broederschap hield het vol tot 1911. In Blaricum was na 1904 van het oorspronkelijke communisme niets meer over. Het pleit voor de tolerantie van het bestuur van de Vereeniging dat er tot 1908 niet getornd is aan de status van het als enige overgebleven tuinbouwbedrijf. Toen de tuinders gingen klagen over het religieuze karakter van de Vereeniging leek het Prof. Van Rees, de toenmalige voorzitter, tijd om een einde aan de fictie van de kolonie te maken. De afwikkeling nam nog drie jaar in beslag.⁽⁸⁴⁾

IV. Het christen-anarchisme aan de hand van de belangrijkste denkers van de Internationale Broederschap.

1. Christendom en religie.

"O, God-zon, God-licht, God-water, God-zee, God-zand, God-riet, God-ik, God-god!
Dat ge niet zijn zoudt, o God!- Gij zijt het eenige dat is." ⁽⁸⁵⁾

Bovenstaande lyrische uitbarsting van pantheïsme is een verkorte weergave van de godsopvatting van de christen-anarchisten. De "Zelfopenbaring" van Louis Bähler begint ermee, en zo heeft hij zich ook meteen als dominee laten kennen: meteen met het retorisch hoogtepunt beginnen, licht wegzakken en eindigen met de peroratie:

"God is het Al.(...)
Bij het Al is alwijsheid-
bij het Al is algoedheid-
bij het Al is almacht-
bij het Al is alles."⁽⁸⁶⁾

Juist op het punt van de religie maken de christen-anarchisten waar dat de tegenover hen gebezigde uitdrukking "tolstojanen" niet gerechtvaardigd is. Het Koninkrijk Gods is binnen in U, de stem van het geweten is de stem van God -op dit punt verschillen de christen-anarchisten niet van de grote Russische schrijver. Deze is echter niet tot pantheïsme gekomen, iets wat door zijn orthodoxe achtergrond ook eerder geremd moet zijn.⁽⁸⁷⁾

Met het pantheïsme staan de christen-anarchisten in de moderne traditie, waarvan zij de uiterste linkerzijde vormen. In tegenstelling tot menig modern voorganger uit de tweede helft van de vorige eeuw bleven de predikanten predikant, behoudens enkele uitzonderingen.

Bähler weet in 1906 nog een splitsing in de Nederlandsche Hervormde Kerk te bewerkstelligen, omdat hij op de preekstoel gehandhaafd wordt ondanks zijn uitgesproken en geschreven sympathie voor het boeddhisme. De stroming die dit te veel wordt vormt de Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk.⁽⁸⁸⁾ Tenslotte legt Bähler zelf het ambt neer, als hij boeddhisme en reformatoerisch christendom niet meer met elkaar in overeenstemming kan brengen. Kijlstra en Sevenster blijven predikant. Anne de Koe neemt wel afscheid van zijn gemeente in Den Helder in 1901, zeggende dat hij het christendom in praktijk gaat brengen in de kolonie te Blaricum en met verbitterde toon over de Kerk, die het op sociaal gebied laat afweten. Hij houdt het er nog geen jaar uit, verhuist naar Van Eedens Walden, waar hij zich met administratie bezighoudt en vertrekt ook daar, na een jaar.(febr. 1903). Dominee wordt hij niet meer, wel lid van de S.D.A.P., een geschiedenis waar teleurstelling genoeg uit valt af te lezen.⁽⁸⁹⁾

Bij het afscheid van zijn gemeente Schiermonnikoog zegt Bähler: "Met de verrukking van een blijgemaakt kind heb ik u mijn pantheïsme uiteengezet, en -God zij gedankt!- mijne verrukking heeft weerklank gevonden. Ze zijn er, die hebben opgehouden, God buiten zichzelf te zoeken; die Hem éérsst binnen in zich hebben ontdekt, en Hem, den alomtegenwoordigen God sinds ook overal elders aantreffen."⁽⁹⁰⁾

Als dominee te Oosterwolde publiceert hij "Pantheïstische Ontboezemingen". Zijn gemeente moet zeer vrijzinnig zijn geweest, want ook hiertegen werd niet geprotesteerd. Enkele voorbeelden:

"5. Een schepping van eeuwigheid af is een schepping, waarvan de daad op geen bepaald oogenblik te stellen is, maar voortdurend moet teruggeschoven worden. Zulk een scheppingsleer kan geen 'scheppingsverhaal' bezitten. En van waar af moet die terugverschuiving beginnen? Dan toch van af het heden van elk nieuw oogenblik."⁽⁹¹⁾

10. Het Heelal is een Levend Wezen.⁽⁹²⁾

15. De zondeval van den mensch bestaat niet hierin dat hij als God wilde wezen - maar hierin bestaat de zonde van elken mensch dat hij niet als God wil zijn.⁽⁹³⁾

20. Het is ondoenlijk, God afzonderlijk lief te hebben, aangezien God zelf alles liefheeft.⁽⁹⁴⁾

25. De anarchist wil geen gezag, erkent geen gezag. Doch alleen de pantheïst kan anarchist wezen - omdat er alleen voor hem, die zich één weet met het AI, geen gezag is. Buiten het AI toch bestaat er niets meer. Buiten het AI bestaat er dus ook geen gezag."⁽⁹⁵⁾

Felix Ortt is niet theologisch geschoold en benadert het pantheïsme dan ook heel anders, op een wijze die niet te rijmen valt met de immanentie van God in het AI van speciaal Bähler.

In zijn "Brieven" schetst hij God als een kunstenaar die er voor zorgt dat alles gaat zoals het gaat, een Eerste Oorzaak, waardoor er toch weer ruimte is voor een scheppingsverhaal.⁽⁹⁶⁾

God is Liefde, God is de Eerste Oorzaak, nergens wordt de identiteit van liefde en oorzaak vastgesteld in twee andere definities van God. "*Wij gelooven in God*. Dat is dus niet dat wij meenen dat er een God bestaat, of dat we allerlei beschouwingen, die over God beschreven zijn, voor waar houden. Maar dit beteekent dat wij ons voelen als deel van HET ABSOLUTE; dat wij HET ABSOLUTE voelen gelijk een kind de liefde van zijn vader voelt; dat HET ABSOLUTE, in volle zekerheid dat niets is, en niets zijn kan, wat niet in harmonie is met Zijn Wezen dat wij voelen als Liefde, Heiligheid en Volmaaktheid."⁽⁹⁷⁾

"Is iets van HET ABSOLUTE voor onze beperktheid kenbaar? En dan voelen wij: - ja, *iets* althans moet kenbaar zijn, omdat wij zelf deel zijn van HET ABSOLUTE. Want in aardsche dingen besluiten wij uit het gevolg tot de oorzaak, uit de vrucht tot den boom; en onze rede dringt ons dit uit te strekken ook tot het onzienlijke, het ongrijpbare, HET ABSOLUTE."⁽⁹⁸⁾ Wij komen dus tot geloof via de rede, die ons doet denken in oorzaak/gevolg-categorieën.

De volgende omschrijving van God door Bähler is ingegeven door zijn afwijzing van de monarchie en de erbij behorende verhoging van de monarch. De bijzondere positie van deze is gebaseerd op menselijk zelfbedrog. Voor God bestaat zij niet. Het citaat komt uit een later uitgegeven preek als uitgesproken te Schiermonnikoog.

Het stemt tot nadenken dat Wilhelmina toch echt lidmaat was van dezelfde Kerk als waar deze woorden werden gesproken:

"God is Realiteit. Bijgevolg de eenige realiteit. God is de god der Werkelijkheid. Voorzoover onze wereld illusie, waan, schijn is, bestaat onze wereld in werkelijkheid niet voor God; want God zou, om haar te kennen, Zelf een god van illusie, van waan, van schijn moeten wezen. De Bestaande heeft alleen weet van het bestaande." (99)

De koningin is dus koningin bij de gratie van een illusie, is zelf illusie.

Dat God als Liefde, Absolute, Al geen eniggeboren zoon kan hebben is bepaald een logische conclusie. Jezus "had vernomen Gods liefdewoord. Hij had vernomen, dat God is liefde, en dit had hem er toegebracht zich aan die liefde over te geven, zoodat hij geheel één met haar werd. En het leven, dat zoo in hem groeien ging was zoo rijk aan heerlijkheid en kracht, dat hij uit moest gaan om ook aan anderen het liefdewoord van God te brengen, dat hen zou overbrengen uit de duisternis van de zonde in het licht van Gods heiligheid. Toen heeft hij het timmeren er aan gegeven, en hij is er op uit gegaan met zijn groote liefde, om de menschen te redden... Jezus wist heelemaal niet, of hij te eten zou hebben. Maar hij had *liefde*, - daarom ging hij; en hij had geloof, - daarom vertrouwde hij... *Wie volgt Jezus?*" (100)

"Als Jezus ons nu oproept hem te volgen, dan wil hij er ons toe brengen dat wij zullen afzien van stand en fatsoen, van voordelen, gemakken en aangename gewoonten, om te gaan worstelen om een hoog en rijk leven van vrede; dat wij uitbreken zullen uit onze zondige zaken, om ons te werpen op het Goddelijk Leven van heiligheid; dat wij het zullen aandurven alléén, verlaten door valsche vrienden, te lijden en te sterven aan 't kruis, beladen met den vloek der wereld, meer om dan te ontvangen een hemd van heerlijkheid voor de ziel..." (101)

Jezus volgen betekent volledige zelfverloochening, althans wedergeboorte.(102) Deze hoge eis, geformuleerd ook in de doelstelling van de Vereeniging Internationale Broederschap, werd niet aan iedereen gesteld, maar was een in onbekende toekomstverten verwijderd eindstadium. Eéns zou het grote licht doorbreken, nu ruist nog de regen van ongeloof en geweld.

"Jezus staat weder zoo goed als alleen met zijn leer tegenover een wereld die vol haat is en onrecht en verdrukking en lijden. Maar niet *geheel* alleen. Althans, wij willen trachten hem tot vriend, zijn leer tot apostelen te zijn. Weder opheffen willen wij de reine banier der *Liefde*, die hij zoo fier opstak en zelfs tegenover het ruwste geweld plaatste, doch die door ontrouwe aanhangers in de praktijk naar omlaag werd gehaald".(103)

Deze Eerste Boodschap van Vrede mag wel enigszins hovaardig genoemd worden, want veel ruimte voor de medestanders, bekend of onbekend, instemmend met de beginselen der christen-anarchisten of niet, werd er niet gelaten. Voor de predikanten in de groep moet teleurstelling in de Nederlandsche Hervormde Kerk, en daarbij vooral in de moderne richting, een rol gespeeld hebben. Deze ging niet verder mee in het propageren van de leer der weerloosheid, en bleef dus steken in een halfhartige vergoding van de Staat.(104)

Het ter discussie stellen van de goddelijke afkomst van Jezus was intussen het modernisme niet vreemd. De christen-anarchisten kennen Jezus op eigen wijze twee naturen toe: de menselijke, en die van de drager van een geestelijk beginsel.

Dit beginsel is de Christusgeest, die voert tot het Absolute. Jezus was hier drager van, maar Krishna, Zoroaster, Boeddha (Gautama als menselijke natuur) en Lao Tse droegen de geest ook. Jezus is de menselijke natuur, Christus de drager van het geestelijk beginsel. "En het is uit dankbaarheid jegens hem, die het laatst en het krachtigst zich drager toonde van dien Geest van opvoering tot het Hoogste, dat wij spreken van den Christus-geest overal waar wij dien bespeuren."⁽¹⁰⁵⁾

De tweenaturenleer geldt op andere wijze voor ieder mens. In deze werken de stoffelijke, dierlijke natuur en de geestelijke macht.

"Er is strijd tusschen die twee; zij willen beide over ons heersen; de mens is als 't ware 't toneel, waarop twee machten elkaar de opperheerschappij betwisten. Als de dierlijke natuur 't sterkst is, dan kan er geen rust en vrede in ons zijn, want de Geest geeft 't nooit op. Wij kunnen ons verslaven aan onze dierlijke hartstochten, maar hoe grooter onze slavernij des te dieper slechts zal onze rampzaligheid zijn, en aldoor blijft de ziel roepen om geestelijk goed.

Alleen wanneer de Geest oppermachtig is, houdt de verdeeldheid in ons binnenste op. Dan zal hij 't lichaam doen dienen, en 't aanspannen in 't gareel om z'n krachten te gebruiken voor de hoogste belangen van de mensheid."⁽¹⁰⁶⁾

De Geest verlangt een rein leven, een niet wederstaan van den boze en wijst de formele godsdienst af. Wie door de Christusgeest bezielde is erkent alleen het eigen geweten als hoogste gezag, en is dus anarchist.⁽¹⁰⁷⁾

Doordat de Christusgeest niet exclusief verbonden is aan Christus of degenen die naar Hem vernoemd zijn, is er in de gelederen der christen-anarchisten ruimte voor niet-christenen, in de Nederlandse situatie van rond 1900 betekt dit: voor Joden. Er waren er enkele onder de christen-anarchisten. ⁽¹⁰⁸⁾

Niettemin was de overgrote meerderheid der christen-anarchisten, zoal niet predikant dan toch van hervormden huize. En hoewel het volgen van de letter van het Boek werd afgewezen is men hier nooit consequent in geweest. ⁽¹⁰⁹⁾ Men beperkte zich wel tot het Nieuwe Testament, en bij voorkeur tot de bergrede. Deze vormt het Evangelie van de weerloosheid, bij beklemtoning van de actieve betekenis Praktijk der Liefde geheten; de sleutel tot het afwijzen van de staat en het dienen van de staat voor zijn geweld.⁽¹¹⁰⁾

2. Anarchisme en socialisme

Het anarchisme was voor de christen-anarchisten een vanzelfsprekende consequentie van hun links-modernistisch christendom. Een voorbehoud valt op dit punt te maken voor Felix Ortt, tenslotte geen theoloog, die stelde dat anarchisme de consequentie was van de theosofie. Maar doordat alle grote voorgangers van de theosofen dragers van de christusgeest geacht kunnen worden, is dit verschil niet van belang. Ortt noemde zich christen-anarchist als de anderen, geen theosoof-anarchist.⁽¹¹¹⁾

Met deze bron van hun anarchisme hielden zij hoe dan ook afstand van de arbeidersbeweging of de beweging der arbeiders, waarmee ze zich op een abstract niveau wel identificeerden. Hun enige concrete partijkiezen, bij de spoorwegstaking van 1903, was meteen de doodssteek voor de kolonie te Blaricum; en het daadwerkelijk partijkiezen in dit geval was al niet gemakkelijk geweest. Het woord 'strijd' wordt als het om de arbeidersbeweging gaat van oudsher snel gehanteerd als het om situaties gaat waarin men er zelfs in overdrachtelijke zin niet veel van kan ontwaren. Maar het woord werd door de christen-anarchisten niet alleen zwaar gewogen, het werd letterlijk opgevat. En strijd is niet te rijmen met hun streven naar volstreekte geweldloosheid. Zo komt Van Mierop dan tot deze beoordeling van de klassenstrijd, niet als iets wat inherent is aan een in klassen verdeelde maatschappij, maar als een daadwerkelijke gewelddadige actie: "Wanneer er strijd gevoerd wordt ligt er in de bedoeling dat een der partijen tot overwinning kome. Schaar ik mij aan de zijde van A dan ligt het in mijn bedoeling, dat B door A overwonnen mag worden. Wat is nu uit Christelik oogpunt beschouwd, het voordeel wanneer in den z.g. 'klassenstrijd' B door A of A door B overwonnen wordt? Is soms aan de zijde van het 'onderdrukte proletariaat' uitsluitend of laat me zeggen, méér van het Hoog- en Waarachtig Menselike te vinden dan bij de z.g. 'klasse der onderdrukkers'?"

Moet ik nog vragen of bij zulk een overwinning de Christus-geest door Ontwaking in meerdere zielen ook een overwinning heeft behaald, waar de strijd in grofstoffelijke sfeer met grofstoffelijke middelen werd uitgevochten?"⁽¹¹²⁾

Het besef dat alle productie onder kapitalistische omstandigheden op uitbuiting berust, waarbij ieder werkend mens waar ook ter wereld meetelde, leidde dus niet tot de conclusie dat klassenstrijd onvermijdelijk was. Deze eis werd er gesteld aan een van de opvallendste vormen van klassenstrijd van de arbeiderskant:

"Elke werkstaking die gedragen wordt door het waarachtige streven naar verbroedering van *alle mensen*, gebaseerd alzo op een fundament van vrijheid en liefde en dus missend elk sprankje van gezag, geweld en haat, elke zodanige werkstaking dient te worden toegejuicht en aangewakkerd en is te beschouwen als een stap in de goeie richting, als een schrede verder op den weg naar Verbroedering en Geluk, van zeer grote betekenis."⁽¹¹³⁾

Men kan hier uit afleiden dat andere stakingen niet dienen te worden toegejuicht, neen, juist moeten worden afgewezen. Toch dient het kapitalisme beëindigd te worden door een algemene werkstaking, de mythe die ook de vrije socialisten in ere hielden, zij het niet op deze wijze:

"Waar het toch een feit is, dat de mensen op zo gans verschillend standpunt van gevorderdheid staan, ook dus tegenover het beginsel van Vrijheid en Liefde en dat we een ontwikkelingsgroei kunnen waarnemen in vrijwel dezelfde verhouding, daar is ook de *algemene* werkstaking niet op te vatten, als een staking, die *op eens* door

de massa in 't algemeen ten uitvoer gebracht zal worden, maar wel als een toestand die *eenmaal* zal gelden voor de mensheid, evenals de ideaal-toestand van algemene verbroedering. Wij zullen deze werkstaking als algemene, voorbereiden, door ieder, in verband met z'n graad van gevorderdheid, in zo ruim mogelijk opzicht het werk te staken, dat nog geschiedt onder enigerlei vorm van gezag. Alwie het dus ernst is met z'n streven naar verbroedering, zal door zelfopvoeding in de lijn van vrijheid en liefde, èn door persoonlijk en in vereniging met anderen, wat wijze van arbeiden betreft, steeds lossen zich te maken van Gezag, op de beste en doeltreffendste wijze voorbereiden de: **Algemene Werkstaking**".⁽¹¹⁴⁾

Deze algemene werkstaking valt samen met de idee van de kolonisatie: de arbeiders moeten met elkaar voor elkaar gaan werken, gefedereerd met gelijkgezinde groepen. De spontane massale vrijwillige federatie is ook een mythe die gedeeld wordt met de vrije socialisten, en verschilt ook niet van de algemeen-anarchistische. Het pomen van de noodzaak van federatie, die evenwel zonder dwang tot stand komt, is een van de onoplosbare paradoxen van het anarchisme. Een geloofsartikel dat in het gedachtengoed van de christen-anarchisten niet misstaat, maar juist verrast omdat het gedeeld wordt met de sociaal-anarchisten die elk geloof afwijzen.⁽¹¹⁵⁾

Het zou het individu wel toegestaan zijn zich aan de nieuwe anarchistische orde te onttrekken, maar tegelijk stelt Ortt:

"Het anarchisme van den eenling ligt lang achter ons. Waar 't zich nog als verouderd verschijnsel vertoont, is het onvruchtbaar, ten doode gedoemd en daarom niet de studie waard, tenzij als ziekte-verschijnsel.

Het anarchisme van de gemeenschap is hoopvol, veelbelovend, vol frissche jonge levenskracht, en moet daarom beschouwd worden, onvermengd met atavistische aanhangsels uit het begin onzer beschaving afkomstig."⁽¹¹⁶⁾

De individuele weigering van het collectieve, die enerzijds wordt toegestaan, wordt anderzijds gezien als ziekteverschijnsel en vereenzelvigd met gewelddadige acties, zoals deze omstreeks de eeuwwisseling het anarchisme in opspraak brachten. De eigendom wordt niet afgeschaft:

"Het beginsel van naastenliefde leidt ... noodwendig tot het communistisch beginsel van 'verdeeling naar behoeften'; evenzeer als in een huiselijken kring de maaltijd verdeeld zal worden naar gelang van ieders honger, en ieder met deze verdeeling 't meest tevreden zal zijn. Wat zoo, langs natuurlijken weg of langs den weg van onderlinge verdeeling aan een persoon is toegewezen, zou men zijn 'eigendom' kunnen noemen. In dien zin zullen de christen-anarchisten dus 'eigendom' kunnen erkennen, en ook tot zekere mate moeten eerbiedigen: want zij zullen krachtens hun beginsel van naastenliefde aan een ander niet diens eigendom kunnen ontnemen, wanneer die ander daar prijs op stelt."⁽¹¹⁷⁾

Interessant zou zijn, hoe zeker genoemde 'zekere mate' zou zijn: niet beproefd in de praktijk, en ook niet nader aangegeven in geschrifte.

Socialisme wordt vereenzelvigd met anarchisme: de socialistische idee wordt zo gedefinieerd, dat deze identiteit gegeven is.⁽¹¹⁸⁾

Het socialisme beoogt samenwerking van allen. Deze komt niet tot stand door klassenstrijd. Het komt mij voor dat de christen-anarchisten wat hun standpunt ten

aanzien van de klassenstrijd betreft dicht bij de officiële christenen staan, en bij de latere sociaal-democraten. De klassenstrijd is iets wat gepredikt kan worden, en dat mag niet, in dit geval niet op grond van de bergrede.

Kapitalisten prediken in deze christelijke visie de klassenstrijd niet. Het overnemen van bestaande bedrijven door degenen die er werken wordt nooit als perspectief voorgesteld. Of moet de eigenaar het er mee eens zijn en zelf arbeider worden? Dit is volgens Ortt inderdaad de socialistische idee in haar zuiverste volheid. De christen-anarchisten zagen de verwezenlijking van dit idee niet als iets wat spoedig te gebeuren stond: " 'Langzamerhand' is een goed woord."⁽¹¹⁹⁾

3. Geweldloosheid. Een bijzondere toepassing.

De praktijk der liefde en in het bijzonder het overmatig beklemtonen van de bergrede, in dit verband Matth. 5:39,44, sluit ieder gebruik van geweld uit. Het individuele geweten dat ieder in zich voelt spreken maakt het alleen mogelijk *individueel* dienst te weigeren. Een andere wijze van bestrijden van het militarisme, de oorlog en de staat, die in hun samenhang niet te scheiden zijn, is er niet, massa-aktie zou zelf geweld inhouden. Alleen propaganda voor de individuele dienstweigering is toegestaan.

Deze dienstweigering is een andere dan de vrije socialisten voorstonden. Het anti-militarisme van de laatsten is klassegebonden of politiek gericht; het geweld dient aan de heersende klasse onttrokken te worden.⁽¹²⁰⁾ Tussen 1896 en 1909 zijn er veertien gevallen van individuele dienstweigering in Nederland, te beginnen met Van der Veer.⁽¹²¹⁾ Pas later zou de dienstweigering een grotere vlucht nemen en zou de wetgeving er enigszins aan tegemoet komen.

In het geval van militaire dienst, aktie tegen de staat en alle andere situaties die met geweld gepaard kunnen gaan is het christelijk uitgangspunt naar de letter van de Schrift terug te vinden. Dat de dierenwereld inbegrepen werd bij de geweldloosheid is moeilijker aan de hand van de bijbel te verdedigen. Hier is een mengeling van modernistisch pantheïsme (God is in al Zijn schepselen, dus ook in de dieren, en tegen God zal men niet opstaan), waarbij wat Baehler betreft zijn strict diervriendelijke interpretatie van het boeddhisme, wat Ortt betreft zijn theosofische achtergrond gevoegd kan worden.

Ortt acht iedere cel beziel. Hij onderscheidt een ziel van de eerste orde (de cel), de tweede (van mens of dier, ontstaan door de samenwerking van de celzielen) en een derde orde, ontstaan door de samenwerking van zielen van de tweede orde. Een dierenziel van de derde orde noemt hij staatsziel, een mensenziel van de derde orde volksziel.

"De continuïteit van mierenlichaam zoowel als van mierenhoop blijft bestaan, ook al zijn na eenige jaren alle samenstellende cellen, resp. mieren verdwenen en door andere vervangen. En deze continuïteit ontstaat in beide gevallen daardoor, dat het ordenend beginsel, d.w.z. de ziel, dezelfde blijft."⁽¹²²⁾

Ortt was voorzitter geweest van de Nederlandsche Vegetariërs Bond. Hij werd in 1898 voorzitter van de Nederlandsche Bond ter Bestrijding van Vivisectie, en is ook betrokken geweest bij de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren. Een dergelijke betrokkenheid bij de bescherming van de belangen van niet-menselijke wezens die zich voortbewegen mag zeker opmerkelijk heten voor iemand die zich christen noemde. In de officiële kerk is voor dergelijke preoccupaties van oudsher geen begrip geweest.⁽¹²³⁾ Wisse maakt zich er gemakkelijk van af, door dit alles met een beroep op het Schriftwoord waarbij de mens de heerschappij van alle schepselen heeft gekregen, af te wijzen.⁽¹²⁴⁾ Principieel is moeilijk in te zien waarom planten wel voor menselijke consumptie bestemd geacht mogen worden.⁽¹²⁵⁾

Hoe zwaar het consequente diervriendelijk leven is heeft men moeten ervaren in de kolonie te Blaricum: bemesting was uit den boze, en gewas trekt nu eenmaal gedierte aan waarmede mens als voedselconcurrent op een of andere manier zal moeten strijden. Het doodknippen van rupsen of zelfs het schieten met geweren op konijnen was een van de dynamietladingen die van begin af aan onder de kolonie lagen, en die men klaarblijkelijk niet voorzien heeft.⁽¹²⁶⁾

4. Staat.

Een concrete staatsopvatting en een beeld hoe de staat afgeschaft kan worden hebben de christen-anarchisten niet.

De staat, waarmee iedere vorm van wereldlijke overheid bedoeld wordt, heeft een zelf toegeëigend monopolie op geweld, en geweld is uit den boze, en dus is de staat demonisch. De bergrede eist dat men den boze niet wederstaat: zich laten opsluiten als dienst- of eedweigeraar is te vergelijken met het toekeren van de andere wang.

Bij Ortt is een enkele aanwijzing te vinden hoe het kwaad van de staat beëindigd kan worden. De staat wordt hierbij gepersonifieerd:

"Er zijn onder ons, die het overbodig achten 'den Staat' een raad te geven. 'Laat de staat zijn eigen sop gaarkoken' denken ze; 'hoe slechter de staat doet, des te eerder valt hij ineen, des te eerder krijgen we de gewenschte anarchie'. Ik geloof niet dat dit juist is. Alle verschijnselen der wereldgeschiedenis leeren ons een geleidelijk verband, een gestadigen ontwikkelingsgang.

De Staats-toestand, die nu eenmaal bestaat, zal ook in geleidelijken overgang tot anarchie-toestand moeten rijpen; en wel door opvoeding van het volk en door geleidelijke afsterving van den Staat zelve. Wij mogen, en moeten zelfs, willen wij ons doel naderen, tot die geleidelijke afsterving van Staats-geweld medewerken."⁽¹²⁷⁾

Het heropvoeden van misdadigers in plaats van straffen was een van de wegen tot het doen afsterven van de staat.⁽¹²⁸⁾ Andere geeft Ortt niet, maar het zal geen gewaagde conclusie zijn dat de geweldloze opvoeding van de kinderen hierbij een rol werd toegedacht: de Humanitaire School in Laren en de Engendaal- of Van der Huchtschool in Soest getuigen ervan.⁽¹²⁹⁾

Ook Bähler ziet de staat als alleen te overwinnen door de liefde, en dit kan alleen geleidelijk gaan.⁽¹³⁰⁾

De staat komt voort uit de zelfzucht. Hoe de zelfzucht op zijn beurt ontstaan is wordt niet duidelijk; dat deze bestreden kan worden staat vast. Bählers wel zeer rudimentair te noemen schets hoe de staat ontstaan is wordt in het volgende citaat samengevat:

"De mensch begreep dat hij kon geven om te ontvangen, helpen om geholpen te worden, waarborgen om gewaarborgd te wezen. Wilde hij een gerust leven leiden, dan moest hij binnen zekeren kring een gerust leven *laten* leiden. Natuurlijk kon die kring aanvankelijk slechts klein wezen. De vredesverdragen der zelfzucht konden in den beginne slechts door weinigen gesloten worden. De primitiefste aaneensluitingen kunnen we ons misschien zeer juist voorstellen in gelijkvormigheid aan de kralen der Hottentotten. Er werd een overeenkomst, een regeling getroffen, en al moge die nog zoo onbeholpen zijn geweest, *zij* was de eerste *staatsorganisatie*. Zelfzucht was de grondlaag der eerste staatsorganisatie en op geen anderen grondslag zouden eenmaal de machtige staatsgebouwen van tegenwoordig berusten. naarmate echter de levensmogelijkheden der liefde een steeds klaarder zielsnoodzakelijkheid werd, moest de zelfzucht als staatsfundament fijner worden berekend en valser worden weggehuicheld."⁽¹³¹⁾

Met veel welwillendheid, want een staatstheorie kan men dit niet noemen, kan men Baehler toerekenen dat hij de staat gebaseerd acht op een contract.

Niet in strijd met de demonologie, maar iets minder abstract - sit venia verbo - is Ortt's volgende omschrijving:

"De 'Staat' is een abstractie, een besturend samenstel, waarin enkele personen of groepen van personen een heerschenden invloed uitoefenen; een samenstel dat zeer ingewikkeld en kunstmatig is, dat een historisch verleden heeft waaruit het gegroeid is, en dat dus langzaam veranderingen kan ondergaan, tenminste duurzame en blijvende veranderingen. De Staat is uit den aard der zaak behoudend, conservatief."⁽¹³²⁾

Een klassekarakter toekennen aan de staat van hun eigen tijd doen de christen-anarchisten niet. Na wat toen nog de Wereldoorlog was verdiepte Ortt zich, naar aanleiding van de Vlaamse kwestie, in het verband tussen natie, volk en staat. Het lot van de Vlaamse soldaten onder Waalse officieren en de vervolgingen van na de oorlog noopten tot een standpunt.

Hij onderscheidt, zoals boven reeds geschetst, een volksziel van de staatsziel. Organisch gaat de volksziel vooraf aan de staatsziel, maar hoort bij de mens, zoals de staatsziel bij het dier. De toekomst is aan de synthese:

"Ieder die ook maar eenig inzicht heeft in den Evolutiegang, beseft dat het in de toekomst zeker komen moet tot een huwelijk van staatsziel en volksziel, tot een opgang in hooger eenheid; waarbij de staatsziel haar meerder intellect en hooger ordenend vermogen zal aanwenden ten dienste van het geluk der volksziel, en waarbij de volksziel met haar diepgewortelde emotioneele en onderbewuste krachten het vaste fundament zal worden van de staatsziel.

De tijd zal komen dat iedere staat een nationaal-staat is; een staat omvattend één eigen taal. Want alleen dan is zulk een ziele-huwelijk mogelijk. En de niet-nationale staten zullen te niet gaan, omdat zij geen wortels hebben in de oprechte liefde en toewijding der volkeren."⁽¹³³⁾

Dat dit zielehuwelijk niet zo snel in zijn werk zou gaan zal Ortt toen wel bedacht kunnen hebben. Tijdens de tweede wereldoorlog, als er wel wat meer dan alleen een andere volksziel over Nederland waart, en de Stichting Chreestarchia in bezettershand is gevallen, doet Ortt van zich horen in de brochure "Levenshouding." Wie de zielszieken zijn is duidelijk; consequent tot het uiterste moet ook nu den boze niet wederstaan worden:

"Misdadigers moeten als zielszieken, als een soort van krankzinnigen (ik noem ze 'krankzedelijken') beschouwd en behandeld worden. De eerste eis bij krankzinnigenbehandeling is immers: nooit boos te worden om hetgeen zij zeggen of doen.....

Ik geloof dat zó, in deze zin opgevat, alleen mogelijk is te voldoen aan de vermaning van Paulus aan de gemeenteleden in Rome (Rom. 12 vs. 18): "Indien het mogelijk is, zo veel in u is, houdt vrede met alle mensen." En waar dit niet mogelijk is, doen we goed ze te ontwijken, volgens de raad van Jezus aan zijn discipelen, Matth. X vs. 14: "Zo iemand u niet zal ontvangen noch uwe woorden horen, uitgaande uit dat huis of uit dezelve stad, schudt het stof uwer voeten af." "(april 1943)."⁽¹³⁴⁾

Naast, zelfs boven de bijbel is de Tao Teh King voor Ortt de inspiratiebron in de bezettingstijd.⁽¹³⁵⁾

Een uitspraak over het onmiskenbare feit dat het geweldregime van de nazi-Duitsers met geweld verslagen moest worden heb ik niet kunnen vinden. In een herdruk van een bundel artikelen over "Mens en dier", uitgegeven bij Chreestarchia in 1948, stelt hij dat er geen principiële verschil is tussen de vervolging van mensen door de nazi's en het op grote schaal martelen van dieren bij de vivisectie ⁽¹³⁶⁾. Dit is nog steeds in overeenstemming met zijn opvattingen van een halve eeuw tevoren. Dat er iets meer te zeggen was in 1948, of eigenlijk 1946, het jaar waarin het naschrift "Aan mensen met gevoel" geschreven is, is hem niet ontgaan, ⁽¹³⁷⁾ maar hij doet er verder het zwijgen toe.⁽¹³⁸⁾

Voor de wereldoorlogen had Ortt in ieder geval een positief beeld van de staatloze toekomst. In plaats van het uiterlijke gezag zou het innerlijke van het eigen geweten komen. Het geweten is bepalend voor de betrokkenheid bij samenwerking in georganiseerd verband. Gezag zou eerder berusten bij wie met een dirigent van een orkest vergeleken zou kunnen worden dan bij een leidende machthebber.⁽¹³⁹⁾ Deze toekomststaat verschilt niet eens veel van het anti-revolutionaire ideaal, wat de beklemtoning van de vrijheid van consciëntie betreft. Opmerkelijk is, dat de zelfzucht, die aan de basis ligt van de staat, bestreden moet worden, en dat anderzijds de organisatie van de toekomst op welbegrepen eigenbelang gefundeerd zou zijn; van de massa, maar dat is een gradueel onderscheid.

Elders betoont Ortt zich niet optimistisch over de massa, die nu eenmaal grotendeels gevormd wordt door de arbeidersklasse.

"De uitgebuite arbeiders, die het allernoodigste missen, die lichaamsgebrek lijden, begeeren daarvan bevrijd te worden. Elk middel grijpen ze aan, wat hen maar hoger loon en meer verkorten werktijd belooft. En dit middel is een steeds enger keurslijf van wetten, een steeds meerdere beknelling onder het gezag, dat uit zal lopen op het sociaal-democratisch ideaal: Staatsalmacht.

De massa der arbeiders, in hun kortzichtigheid, beseffen niet dat ze de groote geluksbelemmering, die gelegen is in hun lichaams- en vrijheidsontbering door de macht van 't kapitaal, dan geruild zullen hebben voor de nog veel hinderlijker geluksbelemmering, die dan zal ontstaan door de totale onderwerping aan het Staatsgezag. Ze denken niet aan de toekomst, ze letten alleen op het tegenwoordige kwaad en zien de lijn der ontwikkeling, die schijnt te lopen in de spiraalrichting van betere levensomstandigheden doch meerder gezag.

Ze beschouwen daarom de primitieve anarchisten, die terug staan in de lijn, als verdedigers van een overwonnen, verlaten standpunt, als belemmerers van hun streven naar betere levensomstandigheden, als vijanden van de arbeidersbeweging."⁽¹⁴⁰⁾

Aan deze analyse hoeft de laat-twintigste-eeuwse beschouwer niets toe te voegen, en ze maakt het ontbreken van een eigenlijke staatstheorie bij de christen-anarchisten wel enigszins goed.

5. Vrouwenemancipatie.

Het standpunt van de christen-anarchisten met betrekking tot de vrouw en de vrouwenbeweging lijkt volledig sympathiek. Dat de vrouw ten opzichte van de man

dubbel onderdrukt is wordt zonder omwegen toegegeven en als onhoudbaar afgewezen. De vrijheid is ondeelbaar, zonder vrijheid voor de vrouw geen vrijheid voor de man. Zo ruim geformuleerd kan men het standpunt weergeven en met hedendaagse progressieve bril bekeken onderschrijven. De kritiek is duidelijk genoeg:

"Al heeft de vrouw volgens de wet zelve het beheer over hare goederen, al is er geen gemeenschap, ja, al is er scheiding van goederen, zonder bijstand van haren man kan zij niets geven, vervreemden, verpanden of verkrijgen, zelfs geen erfenissen of legaten mag zij aanvaarden. Weet ge welke rechten de Vrouw bij het Burgerlijk Huwelijk gewaarborgd zijn? Er is er maar één: een onderdak. En daarin is dan nog niet eens begrepen: een kamer, stoel of bed."⁽¹⁴¹⁾

Wetende dat de schrijver weinig opheeft met het burgerlijk huwelijk kan men gemakkelijk besluiten dat zijn oprechte verontwaardiging over deze rechteloosheid *mutatis mutandis* ook geldt voor de ongehuwde vrouw.

Hoe de man als collectief zo onderdrukkend is geworden wordt niet uitgelegd; maar zijn dominantie blijkt zich in de recente geschiedenis te manifesteren, hij neemt een overwichtsstandpunt in.

"Door (dit) overwichtsstandpunt van de Man werd hij als vanzelf de *Toongever*, wiens woorden gezag hadden, wiens wil tot wet werd, wiens standpunt als *Man* vrij spoedig voor identiek gold met het standpunt als *Mens*. Waar hij te voren als *Man* recht op meende te hebben, kreeg hij nu als *Mens* recht op. Dit blijkt zo duidelijk uit de ganse Geschiedenis. Zelfs waar het beginsel der grote Franse Revoluutsie ging om 'het recht van den *Mens*' zien wij hoe in deze leuze in werkelijkheid voor de invloedrijkste mannen der Revoluutsie het recht van den *Mens* slechts betrof het recht van den *Man*. Mirabeau, Danton en Robespierre toch verzetten zich tegen de vrijmaking der Vrouw en wisten haar dan ook in banden te houden."⁽¹⁴²⁾

De dominantie van de man komt op één punt het zwaarst tot uitdrukking: zijn dierlijke streven naar lustbevrediging ten koste van de vrouw, die het hogere wil, namelijk de Liefde.

De man vestigt zijn suprematie als geslachtswezen en de vrouw

"...is er de dupe van geworden. Tegen wil en dank is zij betrokken in het onnatuurlijke, overprikkelde en zelfzuchtige geslachtsleven van den Man. Maar het heeft haar gewalgd, het heeft haar ziel doen lijden, het heeft haar als *Mens* het onheilig en leugenachtige dezer zoogenaamde 'liefde'-daden hinderend doen erkennen. En er moest heel wat gebeuren, wilde zij zelve zo verdorven zijn geraakt, dat zij voor dit 'tegenstaan' niet meer vatbaar bleek. Zij is in dat verfoeilike geslachtsleven betrokken, omdat zij moest, omdat zij ertoe gedwongen werd, omdat zij zichzelf door godsdienstige, kerkelijke en staatsrechterlike voorschriften ertoe gedwongen zag, omdat zij in der eeuwen loop door jeugd- en maatschappij-opvoeding ten slotte het als een dure plicht was gaan beschouwen, die nu eenmaal op de Vrouw rustte. Als een slavin heeft zij zich in dienst van haar meester gesteld, zij de Vrouw in dienst van haar gelijkberechtigde *Mensbroeder*, de Man; gedwee heeft zij gekropen voor de Man als geslachtswezen, als een mishandelde voetveeg heeft zij haar geweldenaar, de Man, uit angst of uit serviele gehechtheid toegestaan haar lichaamstempel te ontheiligen en bezoedelen, ja vaak te vernielen."⁽¹⁴³⁾

De bevrijding van de vrouw komt welbeschouwd neer op de bevrijding van het juk van de seksualiteit. Niet alleen de mannelijke dominantie op dit punt, maar -deze conclusie is onvermijdelijk gezien de opvattingen van de christen-anarchisten over homoseksualiteit en zelfbevrediging - van zo goed als iedere activiteit op dit gebied. Toegestaan is alleen seksualiteit die gericht is op de voortplanting. En tenslotte wordt de vrouw elk verlangen, ja, elke neiging tot andere activiteit dan het gereed zijn om te baren, ontzegd. Dit is in overeenstemming met Tolstois romans *Opstanding* en *De Kreutzersonate*, die gemakkelijk als stichtelijke tractaten te lezen zijn, evenals zijn *Beschouwing over het huwelijk*. Het verwijt mag anachronistisch zijn, maar het dringt zich de hedendaagse beschouwer op dat achter alle verheven bedoelingen een dubbele moraal schuilgaat. De man wil, al mag het niet, de vrouw wil niet eens, zij wordt altijd gedwongen. De man moet zijn begeerte maar afleren, dat is het kernpunt van de emancipatiegedachte:

"Het heerlijkste menschzijn moet gij in haar tot ontwikkeling brengen. En daartoe behoort de vrijheid.

Elke inbreukmaking op hare vrijheid is onteering. Elk gebruik van macht over haar is verkrachting. Elke man, die het *dier* in zich zelve overwonnen heeft, zal eindelijk in de vrouw den *mensch* gaan eeren.

Daarheen helpe ons de vrouw zelve!

En dit kan zij, als zij maar niet wil zijn de lokvogel die er van haar geworden is.

Nadat de vrouw alle lokmiddelen van opschik en behaagzucht heeft losgelaten, zullen er andere dichters komen, na al die oude.

Door dezen zal in de vrouw verheerlijkt worden de heerlijke **mensch**, die zij geworden is!"⁽¹⁴⁴⁾

In de kolonie te Blaricum deden de vrouwen het huishoudelijke werk, de mannen werkten op het land.⁽¹⁴⁵⁾

Vrouwelijke woordvoerders hadden de christen-anarchisten nauwelijks. Titia van der Tuuk verschilt, uiteraard kan men wel zeggen, niet van opvatting met de mannelijke voorgangers.⁽¹⁴⁶⁾

Bij nadere beschouwing blijkt de sympathie voor de bevrijding van de vrouw niet los te zien van het streven naar het reine leven.

6. Seksualiteit en zedelijkheid

Het Reine Leven werd in het gelijknamige, in 1901 opgerichte blad gepropageerd. Het blad droeg als titel Orgaan van de Rein Leven- Beweging, zodat men zou moeten concluderen dat de beweging of organisatie van die naam aan het bestaan van het blad voorafgaat. De beginselverklaring dateert echter pas van 28 augustus 1904. ⁽¹⁴⁷⁾ Hierna werd een bloeiend netwerk van correspondenten opgezet, werden lezingen georganiseerd en er kwam zelfs een splitsing: Van Mierop gaf vanaf 1906 "Levenskracht" uit, dat vanaf 1908 als orgaan van de Rein Leven-Beweging gold. Schrijvers en woordvoerders zijn met name Van Mierop en zijn echtgenote, Ortt, Van Rees, Kijlstra en Bähler, zodat het moeilijk is een scheiding aan te brengen met de andere uitingen en activiteiten. Het échec van de kolonie te Blaricum heeft het nader vormgeven van de Rein Leven-Beweging juist bevorderd.

De beginselverklaring luidde kortweg als volgt:

"De Rein Leven- Beweging stelt zich ten doel een streven naar rein leven, dat is een leven dat niet beheerscht wordt door zinnelijk-sexueele neigingen."⁽¹⁴⁸⁾

Deze beginselverklaring bracht het streven van de betrokkenen tot uiting; een recept voor rein leven werd er niet gegeven. Een conceptverklaring, verdedigd door A. Kropveld jr. bevatte o.a. de passage:

"Prostitutie, dat is die geslachtsgemeenschap, die uitgeoefend wordt zonder 't voornemen een gezin (al of niet met kinderen) te vormen, wordt onder alle omstandigheden door de R.L. beweging afgekeurd en waar dat kan bestreden."⁽¹⁴⁹⁾

Nabrink constateert dat hiermee een verband werd gelegd tussen prostitutie en nieuw-malthusianisme. De gegeven definitie is zo ruim dat niet alleen nieuw-malthusianen de staf over zich gebroken hoefden te voelen. In feite wordt hier alle buiten- of voorechtelijke gemeenschap tot prostitutie verklaard, wat onzorgvuldig en getuigend van dubbele moraal mag heten, aangezien de vrouw, ongeacht de werkelijke verhouding als prostituée wordt afgeschilderd. Dat het concept niet is aangenomen berustte niet op een afwijzing van deze redenering, maar op bovenvermeld onderscheid tussen streven en voorschrift. In een ongedateerd vlugschriftje definieerde de Rein Leven-Beweging:

"De prostitutie is het wanproduct van geslachtelijke bandeloosheid, minachting voor de vrouw en van slechte maatschappelijke verhoudingen."⁽¹⁵⁰⁾

De bandeloosheid kwam van de man, de vrouw was ten hoogste slachtoffer, in overeenstemming met de gedachte van de dierlijke wellustigheid enerzijds en het verlangen naar moederschap anderzijds. Als Van Mierop stelt dat "(d)oor de geest van onze tijd het leven van verreweg de meeste mensen onder het teken van de geslachtsoverprikkeling" staat⁽¹⁵¹⁾, bedoelt hij, en dit is ook de strekking van zijn verdere betoog, met "mensen" *mannen*. Het zogenaamde sterke geslacht is zwak tegenover de verleiding. Afgezien van de aktiviteit van het verleiden zelf (zie de duidelijke afkeer van opschik en lichaamsvormen accentuerende, laat staan niet bedekkende kleding) is het zwakke geslacht het sterke, en tot die verleiding wordt het gedwongen.(De logica is, vrees ik, even sterk).

"Elke daad van vleselijke omgang bij niet-gehuwden (de uiterlike formaliteiten van wettelijke of kerkelijke bekrachtiging buiten rekening latend, als zijnde gebruikelijke *vormen* is volgens mij ongeoorloofd. Bij ongehuwden kan deze daad ook ongeoorloofd zijn, wanneer gezondigd wordt tegen besliste eisen, door zedeleer en gezondheidsleer gesteld", stelt Van Mierop.⁽¹⁵²⁾

Als de gezondheid van een der partners niet in orde is, is geslachtsgemeenschap ongeoorloofd. De echtelieden dienen dan hun geestelijke eenheid verder na te streven zonder verdere begeerte. Trouwen mag men alleen "wanneer er een onderlinge drang tot één-wording bestaat, zowel bij de man als bij de vrouw, wanneer er dus wezenlijk sprake is van onderlinge liefde, onderlinge *volle* liefde."⁽¹⁵³⁾

Gehuwd of niet, zingenot is een zonde en dient bij seksueel verkeer afwezig te zijn:

"Het positieve in onze strijd zal wezen de hooghouding en heiliging van het huwelijk. Persoonlijk beschouw ik het als een sakrament. Er kan dan op gewezen worden hoe in het huwelijk geslachtsgemeenschap alleen recht van bestaan heeft en ook daarin slechts een ondergeschikte plaats heeft in te nemen, krachtens bestemming uitsluitend voor kinderverwekking aangewezen en nimmer zingenot als oogmerk mogende hebben."⁽¹⁵⁴⁾

Tegenover het zingenot stelt Ortt, in discussie met de verfoeide neo-malthusianen, het verstand, dat voor echte liefde klaarblijkelijk onontbeerlijk is:

"Nu is er echter, wanneer tot bevrediging eener lichaamsbehoefte een lustgevoel medewerkt, een gevaar. De zucht om aan dit lustgevoel te voldoen kan maken dat overmatig gebruik plaats heeft. Bij de dieren is (de) rem het instinct, bij de mensch echter, en vooral bij den cultuurmensch, zijn door allerlei oorzaken de dierlijke instincten zeer verzwakt of gewijzigd. De instinctsrem op de zinnelijke lusten hapert en is niet meer te vertrouwen. Bij het verzwakken van de instinctsrem heeft de mensch een andere rem gekregen, het verstand."⁽¹⁵⁵⁾

Het overmatig gebruik van de geslachtsorganen, waartoe in deze redenering gemeenschap zonder het oogmerk kinderen te verwekken per definitie behoort wordt dan wel door een zeer bijzonder soort verstand vastgesteld. Het is niet alleen zedelijk laakbaar, maar moet ook verstandelijk afgewezen worden, en zeker als het gaat om zelfbevrediging, consequent zelfbevlekking of onanie genoemd. Dat deze vorm van seksualiteit wordt afgewezen komt niet onverwacht.

Dat van zelfbevrediging de vreselijkste ziektes komen is een voorspelling die nog in de geest van de tijd is: dit verband werd al in de achttiende eeuw gelegd. Des te erger vindt Ortt het dat tachtig procent van de jongens, zoniet allen, en zeker zestig procent van de meisjes zich met deze ziekmakende bezigheid inlaten. De volstreekte ongerijmdheid van de redenering ging de schrijver zelf het verstand te boven. Hij stond hierin in zijn tijd niet alleen.⁽¹⁵⁶⁾

Volgens Van Mierop⁽¹⁵⁷⁾ was het bestrijden van de onanie grotendeels de aanleiding tot het oprichten van de Rein Leven-Beweging. Een jong-volwassenenleven later doet hij het resultaat van de weloverwogen strijd tegen het kwaad, waar de misschien wel 100 % zich aan te buiten gaat, weten:

"Deze zonde tegen de natuur wreekt zich op je lichaam en verreweg 't ergst op je zenuwgestel en je hoger, geestelijk leven. Je gaat je hoe langer hoe ellendiger gevoelen. Alles drukt je. Alle fut gaat er uit. Je voelt je bij pozen, gedurig meer, diep rampzalig. Je versuft en ziek weg van moedeloosheid. Allerlei verschijnselen merk je op van pijn en van moeheid en alles schrijf je dáár maar aan toe, te recht of ten onrechte en je wanhoopt aan genezing, en zwaarder ga je voelen hoe verkeerd je er aan doet, en je lijden is voor velen, vrouwen en moeders, die het niet weten, een groot ongekend leed en voor je zelf is het je levensverwoester. Behoef ik te zeggen, dat de een er erger de slaaf van is dan de ander?"⁽¹⁵⁸⁾

De zegenrijke Rein Leven-Beweging had dan jongeren georganiseerd die aan de verderfelijke kwaal geleden hadden:

"Ze hadden het gevoeld als de vloek van het jeugdleven. Loodzwaar had het hen gedrukt. Tot wanhoop toe gefolterd, afgemat, uitgeput. Er is psychies moeilijk een verterender werking denkbaar. Het werkt even degenererend als de celstraf. Ook daar is het fnuikende: het geheel afgesloten zijn van de wereld, van anderen, van de levensuitwisseling met een levend wezen, het aangewezen zijn op zichzelf en dan juist, wel te verstaan, op het lagere, het verkeerde, het onmachtige in zichzelf. Geen uitkomen uit de misdaad, uit het mis-doen."⁽¹⁵⁹⁾

Ortt geeft nog de aanbeveling om geen prikkelende spijzen te eten, het onder de dekens niet te warm te laten worden, een koud bad te nemen of samen met moeder te bidden om kracht, onder andere, met als merkwaardig advies om de geslachtsdelen regelmatig schoon te maken, waardoor opwindende kriebels voorkomen kunnen worden. Het Rein Leven dient overdrachtelijk geïnterpreteerd te worden, het gebruik van water en zeep is als het ware een toegift op de bedoelde reinheid.

Van Mierop hanteert een opmerkelijk mengsel van moreel en quasi-verstandelijk redeneren als hij de jonge mannen vertrouwelijk toespreekt: "En evenzo weet je, dat men onbewust een leugen uitspreekt door te gewagen van 'natuurlike' behoeften. Want dat zijn ze allerminst. Anders zouden zij zich niet dermate doen gelden vóór de leeftijd van geslachtsrijpheid. En je weet, hoe volgens het algemeen oordeel der Duitse naturalistische vakgeleerden en medici deze op ongeveer 25 jaar is te stellen...(V)alt het die jongens - want anders zijn het niet - dan reeds zo zwaar om zich van ongeoorloofde geslachtsgemeenschap te onthouden? Maar dan moet hier wel een onnatuurlike toestand in het spel zijn."⁽¹⁶⁰⁾ Het kan niet meer verrassend zijn dat er voor de homoseksueel wat betreft de Rein Leven-Beweging geen hoop is. Er is enigermate een tegenstelling tussen de diagnoses van Ortt resp. Van Mierop.

Ortt beschouwt homoseksualiteit als een afwijking van het voortplantingsinstinct, die overigens veel meer voorkomt dan de meesten vermoeden.⁽¹⁶¹⁾ Afwijkingen van het voortplantingsinstinct zijn nutteloos voor het belang van de soort en leiden zelfs tot schadelijke krachtverspilling: het argument tegen homoseksualiteit is hier identiek aan dat tegen zelfbevrediging. Van Mierop acht homoseksualiteit geen zonde; wel zondig is iedere homoseksuele geslachtsdaad. De geestelijke mens heeft net als bij de heteroseksueel de natuurlijke mens te leiden. Uit deze redenering valt af te leiden dat hij, in tegenstelling tot Ortt, homoseksualiteit niet onnatuurlijk vindt.⁽¹⁶²⁾

De scheiding tussen zonde en zondaar herinnert ons er hier aan dat het nog steeds naastenliefde betrachtende christenen betreft, en - hoe moeilijk dit wellicht in te zien is voor de hedendaagse toeschouwer -, de opvattingen van de christen-anarchisten waren in hun tijd weliswaar niet de meest verlichte, maar ze waren wel progressiever dan de gangbare opvattingen ook ter linkerzijde, deze ruim opgevat. Met het ongeoorloofd verklaren van de loskoppeling van seksualiteit en voortplanting passeren ze echter, als deze kwalificatie is toegestaan, ook de kerkelijke rechterzijde nog rechts.⁽¹⁶³⁾

Dat deze houding ten opzichte van seksualiteit gekoppeld wordt aan hun uitspraken ten gunste van vrouwenemancipatie komt niet voort uit opportunisme. Het generaliserende symbolisme van Man en Vrouw is niettemin discriminerend, en dit meer ten opzichte van vrouwen dan mannen, omdat de eersten geen ruimte voor eigen wilsuitingen wordt gelaten.

Het reine leven als kenmerk van het christen-anarchisme is overigens tekenend voor de periode omstreeks de eeuwwisseling. Een christen-anarchist van een latere lichter zegt dat hij niets onzedelijken kan bedenken dan dit reine leven. ⁽¹⁶⁴⁾ Bij het reinheidsideaal hoort het afwijzen van iedere zinneprikkende voeding of drank. Tolstoi wijst hierin de weg; de sigaretten, die regelmatig worden opgestoken in "Opstanding" en "De Kreuzersonate" symboliseren al de zedelijke zwakheid en de neiging tot verderf van de beschreven personen. Roken is de eerste stap die men zet op weg naar het wegvallen van de normen zoals gesteld in de bergrede. Specerijen vallen ook in deze categorie, maar de ergste van deze is de alcohol, die tot alle kwaad, zoals ook het verval van de kunst, leidt:

"Het leelijke en nog meer het zinloze van ons leven is hoofdzakelijk het gevolg van den voortdurenden toestand van dronkenschap, waarin zich de meerderheid der menschen zelve brengt. Zou het anders wel mogelijk zijn, dat menschen, die niet dronken waren, ongestoord dat alles konden doen, wat in onzen tijd gebeurt, van den Eiffeltoren tot den algemeenen dienstplicht toe? Letterlijk zonder eenig doel wordt er eene maatschappij samengesteld, kapitaal gevormd, gestudeerd, berekend en ontworpen; millioenen werkdagen, millioenen centenaars aan ijzer verkwist men om een toren te bouwen, en millioenen menschen houden het voor hunnen plicht op dezen toren te klauteren, boven wat te vertoeven en weer naar beneden te klauteren. Het oprichten en het bezoeken van dezen toren wekt in de menschen geen andere gedachten dan den wensch en het voornemen, ook aan andere plaatsen torens te bouwen, die, als 't kan, nog hooger zijn. Kunnen nuchtere menschen zoo iets doen?"⁽¹⁶⁵⁾

Tolstoi vond zijn latere tendensromans dan ook zijn beste, en hij heeft zich gewaagd aan richtlijnen voor literatuur en kunst voor een reiner leven.⁽¹⁶⁶⁾

Van de Nederlandse christen-anarchisten heeft alleen Ortt zich gewaagd aan romans of vertellingen die een verdere heiliging van het leven van de lezer beoogden, en die zelfs meer dan één druk wisten te halen. Tachtigers-neologismen en bijna consequente vreemde inversies in de zinnen staan, meer dan de strekking of spelling, leesgenot voor de hedendaagse lezer danig in de weg. Nog wel gelezen wordt Cor Bruijn, verbonden geweest aan de Humanitaire School te Laren, niet erkend als literatuur, maar dit geldt ook voor de vergeten Ortt; Bruijn wint het in alle opzichten als het om leesbaarheid gaat.⁽¹⁶⁷⁾

De drankbestrijding was geen exclusief thema voor de christen-anarchisten. Zij hebben wel een belangrijke rol gespeeld bij het oprichten van twee organisaties: de Algemeene Nederlandsche Geheel Onthouders Bond, mede opgericht door Van Rees en Van Mierop in 1897, en de Nederlandse afdeling van de Neutrale Onafhankelijke Orde van de Goede Tempeliers, waarbij Van Rees betrokken was (1908).⁽¹⁶⁸⁾ In het bijzonder Lod. van Mierop was ondanks zijn leeftijd steeds paraat voor de Jongelieden Geheel Onthouders Bond, die in 1912 was opgericht.⁽¹⁶⁹⁾

De overheid, of de staat, zoals deze meestal genoemd wordt in christen-anarchistische kring, werd allesbehalve een taak toegedacht bij het bestrijden van het kwaad van alle bedwelmende middelen, de drank voorop... De staat als geweldsapparaat is zelf deel van het kwaad en kan dit dus niet bestrijden:

"Want een kwade boom kan geen goede vruchten voortbrengen en een goede boom zal enkel goede vruchten dragen.... Medestrijders, die o zoo bang zijt om voor

idealisten uitgemaakt te worden en vóór alles praktisch wilt zijn en praktische maatregelen wilt nemen, denkt er eens over na of het wel praktisch is te noemen, waar wij de menschen (anderen en ons-zelf) hooger willen hebben, reiner en gelukkiger trachten te maken, om ze uitwendig met geweld iets verkeerd te onthouden en ze inwendig tegelijkerijd zedelijk te doen dalen. Want dat doet gij met uw verbods- en strafbepalingen; ik noem slechts de slaafsheid, die gij kweekt en de ontduiking der wet."⁽¹⁷⁰⁾

In de afwijzing van alle zinneprikkelende middelen staan de christen-anarchisten wel op zich zelf, en hun volledige aanvaarding van Tolstois redeneringen over deze zaken zou in verband hiermee de naam 'tolstojanen' wel wettigen.

Tolstoi zelf geeft dit antwoord op de vraag waarom de mensen zich bedwelmen met tabak, peper, alcohol enz.:

"Ons leven is niet zoo als het volgens de eischen van het geweten behoorde te zijn. En om het leven zoo te gaan inrichten, dat het aan die eischen voldoet, daartoe ontbreekt de kracht. De gewone middelen tot verstrooiing, welke moeten verhinderen die tweestrijd te gevoelen, zijn ontoereikend, of wel men is er reeds zat van. Om zich nu het leven mogelijk te maken, zonder dat men acht slaat op de aanwijzingen van het leven, vergiften de menschen- terwijl zij het voor zekeren tijd ongeschikt maken- dat orgaan, waardoor het geweten zich te kennen geeft, op gelijke wijze als iemand opzettelijk zijne oogen zou verduisteren om niet te kunnen zien, wat hij niet wenschte te zien."⁽¹⁷¹⁾

De redenering dat zogenaamde bedwelvende middelen moedwillig bedoeld zijn om het geweten te sussen ging de christen-anarchisten wel te ver; hun grens stelden ze trouwens, zoals we in de kolonie te Blaricum konden zien, bij koffie, toch ook een middel dat het bewustzijn beïnvloedt.

Dat het zondig was zich met meer dan het noodzakelijke te kleden behoeft niet per se aan Tolstoi ontleend te zijn, al geeft deze hierover richtlijnen en gaf hij zelf het voorbeeld met zijn boerenkielen. iets anders dan een boerenkiel was decadent.

Het boekje met herinneringen van Albert Perdeck, *Nakend op de fiets*, heeft een suggestieve titel, maar het blijkt om nogal onschuldige naaktheid te gaan; het niet dragen van een hoed of sokken. Het weglaten van deze niet strict noodzakelijke kledingstukken gaf bij niet-bekeerde landgenoten aan het begin van deze eeuw aanleiding tot het roepen van de kwalificatie, zoals uitgedrukt in de titel. Helaas heeft Perdeck met zijn babbelachtige herinneringen verder geen bruikbare bron nagelaten met betrekking tot de christen-anarchisten, tot wie hij zelf behoort heeft, maar die hij tolstojanen noemt. Wel consequent met een 'y'. Een gemiste kans.

V. De christen-anarchisten tegenover de anarchisten en christenen van hun tijd.

Als Domela Nieuwenhuis in 1898 definitief voor het anarchisme kiest en De Vrije Socialist opricht, eindigt naar de gangbare opvattingen "de oude beweging". De scheiding der geesten tussen parlementairen en anti-parlementairen, met de snel volgende teloorgang van de Socialistenbond, is duidelijk. En al even duidelijk is, dat de parlementairen, die we tot heden toe sociaal-democraten noemen, het binnen de arbeidersbeweging gewonnen hebben.

De Vrije Socialist in zijn vroege jaargangen is er om te getuigen dat de scheiding niet zo vanzelfsprekend was. De toon van de niet-ondertekende stukken, die aan de redacteur, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, toegeschreven kunnen worden, is als het om de Nederlandse linkse beweging gaat zuur, verongelijkt, onwaardig.

De oude beweging gaat over in oud zeer; Domela Nieuwenhuis toont zich bijzonder gevoelig voor wat hij steeds als persoonlijk verraad jegens hem moet hebben beschouwd: de plotselinge bekering van allerlei medestrijders tot de geleidelijkheid van het parlementarisme, waarbij de wereld op zijn kop gezet wordt doordat Domela als met terugwerkende kracht tot antiparlementair kamerlid wordt verklaard, dat weinig van zijn erebaantje heeft gemaakt. De afstand tot figuren als Van Kol en Hermans blijft steeds te klein. De schimpscheuten en verdachtmakingen met de daarbij behorende retorische wendingen ("Neen maar, nu wordt het toch echt te dol!", een homerisch terugkerende zin uit de Vrije Socialist) zijn voor de hedendaagse beschouwer onverteerbaar en niet te volgen zonder diepgaande studie - die veelzeggend genoeg nog steeds niet heeft plaatsgevonden. Het niveau aan beide zijden was niet verheffend, kan men veilig stellen.

De parlementairen hadden evenwel de werfkracht die de anti-parlementairen zeker niet wonden met de treurige toon van De Vrije Socialist en de onwil tot of onmogelijkheid van het vormen van een organisatie, een probleem dat het niet-religieuze anarchisme in Nederland de gehele eeuw zal blijven volgen. Hans Ramaer rekent het Nederlands anarchisme achteraf rijk, waarbij het hoogtepunt omstreeks 1920 bereikt zou zijn:

"We schatten dat de anarchistische beweging (dan) een aanhang van enige tienduizenden had. Zo bereikte het NAS in 1920 zijn maximale grootte, t.w. ruim 52.000 leden, maar hiervan was slechts een minderheid syndicalistisch. Niettemin behaalde de syndicalistische partij van Kolthek in 1918 een zetel in de tweede kamer, evenals de BvCS (die voor een deel anarchistisch georiënteerd was) . In hetzelfde jaar waren er 3200 IAMV-leden en had het IAMV-orgaan De Wapens Neder 6000 abonnees. Wanneer we er tevens rekening mee houden dat binnen de vrijdenkersvereniging De Dageraad en binnen GGB (de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit, die in 1901 als overkoepelende organisatie van kolonies en produktieve associaties was opgericht) velen met het anarchisme sympathiseerden, was de anarchistische beweging rond 1920 waarschijnlijk omvangrijker dan die rond de CPH."⁽¹⁷²⁾

Met deze arithmétique néerlandaise worden organisatorische kaders gezien waar ze niet waren, althans voor de anarchisten, en daarmee meteen ook maar aanhang. Hierbij ziet de schrijver er gemakshalve van af rekening te houden met meer dan waarschijnlijke meervoudige lidmaatschappen: NAS, GGB en Dageraad sloten elkaar bepaald niet uit. De Bond voor Christen-Socialisten is numeriek volstrekt

verwaarloosbaar, wat het feit dat hij een kamerzetel wist te winnen des te opmerkelijker maakt, dat wel.

En tenslotte is het ongeoorloofd syndicalisme zomaar bij anarchisme in te lijven.

Het is aanzienlijk realistischer te stellen dat met het mislukken van de tweede spoorwegstaking de invloed van het anarchisme in de Nederlandse arbeidersbeweging zo goed als geëindigd is. Voorzover anarchisten verder invloed hebben ("op het maatschappelijk gebeuren", zoals Ramaer het fijntjes uitdrukt⁽¹⁷³⁾) is deze juist buiten de arbeidersbeweging waar te nemen; ook dit is een trek van het Nederlandse anarchisme gedurende de gehele eeuw. Dat deze invloed aanzienlijk groter is dan het aantal anarchisten zou doen vermoeden is geen boude uitspraak. Ramaer verklaart dit aan de hand van drie historische ontwikkelingen:

"Ten eerste kan gewezen worden op de uitzonderlijke positie in internationaal verband die de pacifistische Republiek met zijn provinciale autonomie eeuwenlang heeft ingenomen... Evenzeer van belang lijkt de aanwezigheid van een vrijzinnige traditie binnen het protestantisme, vooral bij luthersen, remonstranten en doopsgezinden. In enkele opzichten sloot het anarchisme met zijn nadruk op de soeveriniteit van het individu aan bij de moderne theologie die na 1870 ontstond.... Ten derde kan de sociaal-economische structuur in de 19e eeuw genoemd worden. Nederland was immers nog een grotendeels agrarisch-verstedelijkte samenleving. Er waren weliswaar enige fabrieken, maar de nijverheid was toch vooral ambachtelijk van karakter.

Door het ontbreken van delfstoffen waren geen grote industriële centra als in andere Westeuropese landen ontstaan. Daardoor bleef de nijverheid overwegend verspreid over de steden in het westen gevestigd en ontwikkelden zich daarnaast in het zuiden (Tilburg, Maastricht), het oosten (Twente) en noorden (Groningen) geïsoleerde industriegebieden. Als gevolg hiervan waren de eerste arbeidersorganisaties lokaal of regionaal gericht, wat aansloot bij anarchistische opvattingen over autonomie."⁽¹⁷⁴⁾

Opvallend is dat met het laatste niets over de daadwerkelijke invloed van anarchisten in de arbeidersbeweging gezegd is. Verder is de vrijzinnige traditie van protestantse stromingen buiten de Nederlandsche Hervormde Kerk niet ter zake: het gaat juist om de ontwikkelingen in deze Kerk zelf, zowel om de "zware" richtingen als de heterodoxe, die misschien ook als "zwaar" kunnen tellen. Want hoe licht is de Christelijke Broedergemeente?

De moderne theologie, waarvan de eerste golf in de jaren veertig van de vorige eeuw opkomt om te eindigen omstreeks 1870, heeft invloed gehad op de christen-anarchisten, of beter, zij behoren zelf tot een latere golf. De niet-religieuze anarchisten putten er geen inspiratie uit. En tenslotte: Zwitserland is een republiek met verregaande provinciale autonomie en met een traditie van neutraliteit; toch is het anarchisme alleen in Suisse romande, speciaal de Jura, enigszins van belang.

Dit diene om het niveau aan te geven waarop het Nederlands anarchisme door een publicist "uit eigen kring" als fenomeen beoordeeld wordt.⁽¹⁷⁵⁾ Het zij mij vergund hier de volgende stelling tegenover te plaatsen: voorzover het Nederlandse anarchisme een zijn eigen perken te buiten gaande invloed heeft (gehad) komt doordat het zich na 1903 in de tweedeling heren/arbeiders aan de zijde van de heren bevond, tegen eigen zin en bedoeling in, maar dit maakt voor het resultaat niets uit. Het proletarisch element, dat hoofdzakelijk in kleine vakbewegingen tot uiting kwam

of komt, is numeriek zeer beperkt en valt steeds in het niet ten opzichte van de 'moderne' en confessionele vakbeweging. Domela Nieuwenhuis was zelf een 'heer'. Dit geldt ook voor De Ligt, Schermerhorn, de christen-anarchisten; voorzover geen 'heren' vormt de kleine burgerij een recruteringsveld van de anarchisten, meer dan de arbeidersklasse.

Hiermee is niet aan de populaire marxistische schematiek en verkettering voldaan. Hetzelfde geldt immers voor de SDAP en voor de SDP, de latere CPH. Deze stromingen hebben echter wel een belangrijke proletarische aanhang gekregen, en, zo kan men ironischerwijze vaststellen, vertegenwoordigen daarmee meer vooral zichzelf dan de numeriek zoveel zwakkere anarchisten. Het vaststellen van de maatschappelijke invloed van de christen-anarchisten is voor het volgende hoofdstuk bestemd.

De christen-anarchisten kwamen naar voren in de tijd van de beslissende scheuring in de oude beweging zonder de last van deze oude beweging mee te dragen. Hier was iets nieuws aan de hand. Afgezien van het feit dat scheldpartijen tegen 'de anderen' niet te rijmen zijn met de geest van de bergrede waren ze eenvoudigweg niet aan de orde. 'De anderen', dat waren net zo goed de vrije socialistische als de parlementaire socialistische. De eersten worden alleen dan welwillender beoordeeld dan de laatsten voorzover ze alle geweld afwijzen, of omdat ze zich anarchisten noemen en dus als dwalende broeders en zusters gezien kunnen worden. Onvertogen woorden vallen er niet. Op de aanvallen uit vrij-socialistische hoek (christen-anarchisme kan niet bestaan, omdat men het gezag van Christus aanvaardt) wordt waardig en consistent geantwoord. Het lijkt alsof de vrije socialistische de naam "christen-anarchisten" niet op zijn merites konden beoordelen. Bij Domela Nieuwenhuis heeft zijn achtergrond als (luthers) dominee die de kerk vaarwel heeft gezegd hierbij ongetwijfeld de hoofdrol gespeeld. Hij had een afbeelding van Jezus op zijn werktafel, to zijn einde aan toe; enig gevoel voor de Christusgeest van de christen-anarchisten heeft hij dus wel degelijk gehad. Dit blijkt trouwens ook uit een boek als "Typen".⁽¹⁷⁶⁾

Alles pleit ervoor de christen-anarchisten als een nieuwe, authentieke stroming, een inderdaad typisch Nederlandse uiting van anarchisme te zien, terwijl de stroming rond Domela Nieuwenhuis de antiparlementaire tak van de oude beweging voortzette. Pas met de Internationale Anti-Militaristische Vereniging in 1904 vindt het vrije socialisme een uitdrukkinwijze die zijn ongelukkig gesternte enigszins teniet doet. De christen-anarchisten worden hiervan uitgesloten, doordat het afwijzen van geweld de IAMV te ver ging, en de christen-anarchisten vasthielden aan de *individuele* dienstweigering.⁽¹⁷⁷⁾ Tot samenwerking komt het tussen vrije socialistische en revolutionaire antimilitaristen met de christen-anarchisten bij de Manifestbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het blijft een wankel, moeilijke coalitie doordat de christen-anarchisten steeds zullen blijven vasthouden aan het Evangelie van de weerloosheid. Meer dan de religiositeit maakt dit samenwerking op termijn onmogelijk.

Er is een vorm van traditie in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging ontstaan, die het goddeloze vrij-socialisme toch religieuze trekken toedicht. Voorzover dit op goede gronden gebeurt, is het toch maar de helft van het verhaal. Religieuze symboliek was ook de parlementairen niet vreemd: Op naar het licht, De Dageraad (der Volksbevrijding, bijvoorbeeld), Nieuw Leven, de Twaalf Apostelen kunnen zonder bezwaar tegenover het Christushoofd van Domela Nieuwenhuis geplaatst worden.

Licht-religieuze trekken heeft de zekere verering van Domela wel in Friesland, de provincie waar ook de christen-anarchisten het duidelijkst hun werking hebben doen merken. Over dit opmerkelijk fenomeen valt slechts te speculeren. Tot heden toe maken de Vrije Friezen zich boos dat geen Hollander Us Ferlosser juist kan spellen.⁽¹⁷⁸⁾ Dat de status van verdrukte linguïstische minderheid iets met die verering te maken heeft lijkt voor de hand te liggen, ook al is Domela geen Fries, en heeft Troelstra veel meer gedaan voor het Fries.

De afschildering van het vrije socialisme als quasi-religieuze stroming kan ook voortkomen uit de gefixeerdheid op de winnaars binnen de arbeidersbeweging, zoals boven al gesteld. Het echte religieuze anarchisme wordt helemaal over het hoofd gezien of afgedaan als tolstojanisme.

Binnen de Nederlandsche Hervormde Kerk is nog steeds de oprichting van de Gereformeerde Bond indirect te danken aan de christen-anarchisten. De synode reageerde te tolerant op de sympathie van Bähler voor het boeddhisme, waarin zijn gemeente hem overigens steunde, waarschijnlijk eerder uit voorkeur voor haar predikant dan uit liefde voor het boeddhisme.

De "zwaren" die de Kerk verlaten hadden hadden het zien aankomen. Van sociaal bewustzijn zijn ze niet zomaar vrij te pleiten. In 1891 schrijft Kuyper onder andere:

"En zoo heerscht dan thans in heel Europa een welgedane bourgeoisie over een verarmden werkenden stand, die gestadig *haar* kapitaal moet voeden, en gedoemd is, om hetgeen voor die kapitaalvoeding geen dienst meer kan doen, te laten verzinken in het moeras van het proletariaat. Het *kan* beter worden. En die beterschap ligt ongetwijfeld - ik deins voor het woord niet terug - op socialistischen weg."⁽¹⁷⁹⁾

Van de gereformeerde voorman kwam zo een duidelijker en radicaler uitspraak over de sociale kwestie, dan van hervormde zijde vernomen is. Dat het in de praktijk met zijn socialisme alleszins mee is gevallen spreekt minder vanzelf dan het nu lijkt. Ook ten aanzien van dienstweigering zijn de gereformeerden, als voorstanders van vrijheid van consciëntie, als links van de hervormden te klasseren.

De modernen deden er na 1898 opvallend het zwijgen toe ten aanzien van de christen-anarchisten, die ten slotte uit hun midden voortkwamen. Ds. G. Wisse jr., predikant te Gouda, en een "zware", heeft de moeite genomen de nieren te proeven van de tolstoyisten, zoals hij de christen-anarchisten belijft te noemen. De bergrede, stelt hij, was niet een nieuwe wetgeving van Jezus, maar juist een bevestiging van de mozaïsche wet tegenover de Farizeeën, die zich volgens hem tegen de overheid keerden. Jezus bevestigde hiermee zijn steun aan de overheid.⁽¹⁸⁰⁾

Zijns ondanks sluit Wisse door deze bijbelinterpretatie meer aan bij de modernen dan hem lief is. Hij pleit voor een synthese van Schrift en Christus om de schijnbare disharmonie tussen beider woorden op te heffen.⁽¹⁸¹⁾

Met zijn kritiek neemt hij de christen-anarchisten in ieder geval uiterst serieus, op een ogenblik waarop de dialoog tussen modernen en christen-anarchisten al gestaakt was. Hij hekelt de pantheïstische mystiek, zoals hij het noemt, die tot wereldverzaking en ascese leidt, en tenslotte tot zelfmoord.⁽¹⁸²⁾

De angst voor zelfmoord kan misplaatst genoemd worden, verder is zijn diagnose juist. Voor de echte gewetensbezwaarden, wier nieren terdege geproefd dienen te worden, zou zeker vrijstelling van de plicht tot het dragen van wapenen

mogelijk moeten zijn, zoals de overheid ook geen vaccinatie zou behoren op te dringen.

De gebetenheid van Wisse op de bergrede en de interpretatie hiervan, die toch echt niet exclusief christen-anarchistisch of desnoods tolstoyaans is, is opmerkelijk. De overheid behoort te kunnen beschikken over leven en dood, zo wil God het.

Een dialoog, zeker, maar toenadering was uitgesloten tot de christen-anarchisten. Voor moderne theologen zijn dezen verder incidenteel studieobject geweest, maar niet te intensief.

Opmerkelijk genoeg zijn de meeste christen-anarchisten binnen de Kerk gebleven. Alleen Ortt brak er in 1898 al mee.⁽¹⁸³⁾

VI. DE CHRISTEN - ANARCHISTEN LATER IN DE TWINTIGSTE EEUW EN HUN MAATSCHAPPELIJKE BETEKENIS.

Na de ramp van Blaricum duurt het tot 1915 voordat er een nieuwe organisatie van christen-anarchisten wordt opgericht: het Vrije Menschen Verbond, dat al snel aansluiting vond bij de in 1907 opgerichte Bond van Christen-Socialisten. In tegenstelling tot de Blijde Wereldgroep en de christen-anarchisten was deze organisatie van "zwaren" huize. ⁽¹⁸⁴⁾ De apostolische geloofsbelijdenis vormde de grondslag van dit verbond, dat zich al voor de Eerste Wereldoorlog tegen het militarisme verklaarde en voor de individuele dienstweigering uitsprak. In 1912 besluit het tot zelfstandige politieke actie. Samen met vrije socialisten en christen-anarchisten had men het Manifest inzake Dienstweigering uitgegeven en onderschreven:

"Waarde Medeburgers!

Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme, die al meer en meer daarover vaardig wordt.

Wij verklaren hier openlijk dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger. Voor zooveel wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zullen worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke rechtstreeksche deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusileerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging, of wat wij de hoogste wetten van algemeene menselijkheid achten.

Voor zooveel wij -hetzij mannen, hetzij vrouwen- om onderscheidene redenen nimmer in de termen van militieplicht zouden vallen, schenken wij toch door deze onderteekening onzen zedelijken steun aan hen, die op bovengenoemden grond elke persoonlijke geweldsdaad in dienst van het militarisme weigeren, terwijl wij zouden wenschen, ten volle in hunne aansprakelijkheid te mogen en te kunnen deelen. Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen, welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken."⁽¹⁸⁵⁾

De slotzin van het manifest vormt naar inhoud een compromis tussen de opvattingen van de revolutionaire antimilitaristen en de christen-anarchisten. De laatsten hadden het initiatief genomen tot het Manifest, dat in september 1915 verscheen. Het werd in totaal door ruim duizend mensen ondertekend, en het vond weerklank in het aantal dienstweigeraars, dat over de jaren erna bij honderden te tellen is. Verscheidene initiatiefnemers werden wegens opruiing vervolgd en veroordeeld tot geldboete of hechtenis, zoals Ds. J. Sevenster, die ter verdediging aanvoerde tegen de officier:

"Wij offeren op verschillende altaren; u op dat van het vaderland, ik op dat van Christus. Uw beginsel drijft naar den oorlog, dat van mij tot den vrede. Ik vrees uw oordeel niet: mijn Vader in de Hemel spreekt mij vrij." ⁽¹⁸⁶⁾

Bähler verwachtte dat de volgende eeuw hem zou vrijspreken, in de overtuiging dat God alle opruiers tot oorlog zal oordelen en veroordelen in het wereldgericht der wereldgeschiedenis.⁽¹⁸⁷⁾

De toon was scherper geworden; er viel ook meer staatsgeweld te bestrijden. De linkervleugel van de Bond van Christen-Socialisten, waartoe het Vrije Menschen Verbond ook behoorde, richt in 1920 de "Bond van Religieuze Anarcho-Communisten" op, de langst voortbestaande organisatie van wat men als voortzetting van de christen-anarchisten kan zien. ⁽¹⁸⁸⁾ Van Mierop blijft de eerste vier jaar lid, hij is de enige van de oorspronkelijke christen-anarchisten die er een rol in speelt.

Het woord 'religieus' in de naam van de Bond zou evengoed door 'christelijk' vervangen kunnen zijn.⁽¹⁸⁹⁾ Religie werd gedefinieerd als het bewustzijn van saamhorigheid van al wat leeft en bestaat, zichtbaar of onzichtbaar: "het geloof in de solidariteit van het Al".⁽¹⁹⁰⁾ De religieuze mens erkent alleen het gezag van zijn diepste innerlijk, dat in waarheid een is met het Al. Op dit punt is de overeenkomst met de christen-anarchisten evident. Inspiratie door filosofen als Hegel, Fichte, Bergson, Nietzsche en anderen geven de bondsgedachten echter meer een filosofisch dan een theologisch karakter. Een beroep op niet-dragers van de Christusgeest zal men bij de christen-anarchisten zelden aantreffen; wel het pragmatische en pantheïstische Amerikaanse suksesboek "In harmonie met het oneindige" van Trine, geen Phänomenologie des Geistes.⁽¹⁹¹⁾

Vooraanstaande betrokkenen bij de BRAC: Clara Meijer-Wichmann, juriste (en als zodanig abolitioniste: voorstandster van de afschaffing van het strafrecht) en filosofe, zonder religieuze achtergrond; M.A. Romers, schildersknecht van gereformeerden huize, autodidact filosoof, beïnvloed door Hegelianen als H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga en Bolland⁽¹⁹²⁾; Année Rinzes de Jong, predikant te Veghel, evenals Bart de Ligt in 1915 verbannen uit de zuidelijke provincies; in 1935 richt hij de Onafhankelijke Religieuze Gemeenschap op, na de oorlog Open Religieuze Gemeenschap genoemd, ontmoetingscentrum van kerkelijken en buitenkerkelijken; de enkele binding van de betrokkenen werd geacht de verborgen Christus-impuls te zijn⁽¹⁹³⁾, een late echo van de christen-anarchistische Christusgeest.

Een geval apart is Bart de Ligt, als predikant te Nuenen lid geworden van de BvCS, waar hij voor de totstandkoming van de BRAC mee breekt doordat hij de bijbel en het christendom niet meer kan aanvaarden. Als charismatisch figuur in de anarchistische beweging staat hij op een lijn met Domela Nieuwenhuis, alleen de aanhang is in zijn tijd nu eenmaal geringer. Vanaf 1925 woont hij in Zwitserland; hij is geen lid geweest van de BRAC, kan ook geen christen-anarchist genoemd worden: als christen was hij geen anarchist, en omgekeerd. Naast zijn activiteiten voor de antimilitaristische beweging is hij vanaf 1930 redacteur van *Bevrijding*, het blad van de BRAC, waar hij sterk zijn stempel op drukte.⁽¹⁹⁴⁾ Hij was tegenstander van de leer van het niet-wederstaan.⁽¹⁹⁵⁾

Het tijdschrift van de BRAC heet eerst *De Vrije Communist*, vanaf 1923 *Bevrijding*. Als *De Ligt* tot de redactie toetreedt brengt hij medewerkers in als Arthur Lehning, Henriëtte Roland Holst, Daniël de Lange, Rudolf Rocker en B. Reyndorp.⁽¹⁹⁶⁾

De inhoud en het gewicht van de medewerkers gaan de schamele oplage weer sterk te boven. Vel meer dan duizend exemplaren zijn er per keer niet van gedrukt, het aantal leden van de BRAC blijft hier steeds ver onder. In 1932 verandert de naam van de Bond in "Bond van Anarcho-Socialisten". De Spaanse burgeroorlog

betekent het effectieve einde van de Bond, doordat de beoordeling van de noodzaak tot geweld in de strijd ook revolutionaire antimilitaristen tot keuze dwong. Pogingen de Bond weer nieuw leven in te blazen in 1940 worden door de Duitse bezetting doorkruist.

Na 1945 is er geen georganiseerd religieus- of christen-anarchisme meer. De stroming ging op in de 'algemene' anarchistische organisatie, destijds Nederlandse Bond van Vrije Socialisten geheten⁽¹⁹⁷⁾, later de Federatie van Vrije Socialisten. Deze organisatie, voorzover ze deze naam kan dragen, bezwijkt op haar beurt aan de geweldsdiscussie binnen radikaal links in de jaren zeventig naar aanleiding van het optreden van de Rote Armee Fraktion. De geweldloze stroming, ook nog bekend als geduchte tegenstanders van het gebruik van alcohol en drugs, scheidde zich in 1974 af in het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten. Zetel van deze organisatie is te Oosterwolde, de gemeente van Bähler, en er zijn nog enkele BRAC/BAS-leden betrokken bij het NGVS. Religieus in de zin van de christen-anarchisten of de BRAC kan de organisatie niet genoemd worden. Het lokaal van het Gewest te Appelscha wordt opvallend opgesierd door de beeltenis van Domela Nieuwenhuis, als een ikoon, inderdaad. Het NGVS legt zich toe op antimilitaristische propaganda en speelde een rol bij de golf van totaalweigering tegen de militaire dienstplicht in de jaren tachtig.⁽¹⁹⁸⁾

Naast de organisatie van christen-anarchisten als zodanig blijft de activiteit van de betrokkenen op vele maatschappelijke terreinen merkbaar. Het antimilitarisme vindt na de Tweede Wereldoorlog zijn bedding in de Algemene Nederlandse Vredes Actie en in Kerk & Vrede.

Ortt trekt zich na de opheffing van het Vrije Menschen Verbond terug in de sferen van spiritisme, theosofie, dierenbescherming en bestrijding van vivisectie. Deze combinatie is te verklaren door zijn geloof in reïncarnatie, dat steeds deel heeft uitgemaakt van zijn christen-anarchistische gezindheid. (Hij is de enige uitgesproken gelovige hierin. Bähler vermeldt het slechts in verband met het boeddhisme).

Nog in 1952 treedt Ortt op als woordvoerder van de Nederlandse Bond ter Bestrijding van Vivisectie in een korte film. In 1959 overlijdt hij op 93-jarige leeftijd.

De door de Stichting Chreestarchia opgerichte Engendaalschool te Soest (1913) werd later genoemd naar de oprichtster van de NBBV, Mw. Van der Hucht. De christen-anarchisten hadden in 1903 overigens al een eigen school opgericht te Laren, de Humanitaire School, met als doel volgens een der onderwijzers, de schrijver Cor Bruijn: " 't Scheppen van gelijke ontwikkelingsvoorwaarden voor de individuele aanleg van ieder kind, ongeacht de maatschappelijke welstand zijner ouders in een eenvoudige schone omgeving die sociaal voelen zoveel mogelijk bevordert."⁽¹⁹⁹⁾

De Larense school is Montessorischool geworden, de Van der Huchtschool is nu 'bijzonder openbaar'.

Van Mierop blijft, met Ortt, actief in de Rein Leven-Beweging, die in de loop van de jaren twintig langzaam ten onder gaat.

In 1929 wordt het blad Levenskracht opgeheven, het jaar daarop sterft de in 1876 geboren Van Mierop.⁽²⁰⁰⁾ Iets van het reine leven klinkt nog na in de vrije jeugdbeweging in de jaren dertig.⁽²⁰¹⁾ Het verval van de neiging tot drankbestrijding in de jaren dertig blijft Van Mierop bespaard, evenals Van Rees, die in 1928 op 74-jarige leeftijd overlijdt.

Anne de Koe werd na zijn overstappen naar de SDAP jurist. Hij sprak zich nog wel uit ten gunste van het Dienstweigeringsmanifest. Van 1907 tot 1929 was hij directeur van "Ons Huis" te Rotterdam. In 1941 overlijdt hij te Lochum.

Bähler, die zich niet aan het kolonieavontuur gewaagd heeft is predikant gebleven, gesteund door zijn gemeente, totdat hij zich openlijk boeddhist noemt en afstand doet van het christendom.

In 1935 verschijnt een fors uitgebreide versie van zijn schets van het boeddhisme, het laatste dat van hem vernomen wordt.⁽²⁰²⁾

In 1941 overlijdt hij op 74-jarige leeftijd.

De christen-anarchisten van omstreeks de eeuwwisseling waren betrekkelijk jong en beriepen zich hier ook op in hun verweer tegen het conservatisme in Kerk en samenleving. Hun weerloosheidsideaal heeft onder latere generaties geen weerklank meer gevonden. Als hun maatschappelijke activiteiten, strekkende tot humanisering van de samenleving, zich niet tot ver in deze eeuw hadden voortgezet, zouden we hen een echte fin-de-siècle-beweging kunnen noemen naar de geest van Romeins breukvlak van de twee eeuwen. Hoewel het christen-anarchisme nog steeds sporen in de Nederlandse samenleving heeft, is de stroming als zodanig gestorven met zijn denkers en woordvoerders.⁽²⁰³⁾

Of niet? De bepaald *niet* door jongeren gedomineerde Zwaarden-tot-Ploegscharen-beweging, die sinds eind 1988 van zich doet spreken, heeft als bekendste activist Kees Koning, die zich christen-anarchist noemt.⁽²⁰⁴⁾ De rechter was overtuigd van zijn hoogstaande bedoelingen, maar oordeelde het toch niet geoorloofd oorlogsvliegtuigen met een bijl te bewerken. Een dergelijke aktievorm zouden de boven besproken christen-anarchisten zeker niet goedgekeurd hebben. Er is dan ook geen wederopleven van een in stilte voortgezette traditie. Zwaarden-tot-Ploegscharen is geïnspireerd door vergelijkbare akties in de Verenigde Staten. De naam verraadt trouwens een niet-verwerpen van het Oude Testament.

Nieuw en anders is ook de betrokkenheid van rooms-katholieken: deze Kerk is niet meer de schijnbaar onaantastbare monolith van bijna een eeuw geleden. Mag de uitdrukking 'christen-anarchist' in het fin-de-siècle van deze eeuw herrijzen, er is geen verband met de oude naamgenoten. Of het zou de werking van de Christusgeest moeten zijn.

VII. BIJ WIJZE VAN BESLUIT.

De christen-anarchisten hadden de tijd. Zij verwachtten geen revolutie, geen snelle bekering van de massa tot het christendom zoals zij dit zagen. De leer van de weerloosheid die zij met ijzere consequentie volhielden maakte massale bekeringsarbeid ook bij voorbaat onmogelijk.

Het ging juist steeds om de individuele weigering van dienst aan de staat, om wapenen te dragen en anderszins, en evenzeer om individuele afwijzing van de Mammon. Georganiseerde massa-actie riekt in deze optiek naar geweld. De eisen die gesteld werden aan het belangrijkste aktiemiddel van de arbeidersklasse, de staking, maakten haar als aktiemiddel in christen-anarchistische visie al snel verdacht. Dat de eis tot algemene heiliging van het leven in de praktijk van Blaricum te hoog gegrepen was is een even juist als goedkoop argument ertegen. De christen-anarchisten hebben aldaar tot het uiterste geprobeerd volgens hun beginselen te leven. De aanwezigheid van nog-niet-bekeerden bleek fruikend.

Vooralsnog vormen de christen-anarchisten het eindpunt van de sociale of socialistische onderstroom in de Nederlandse Hervormde Kerk. Streven naar een bestaan als de eerste christenen is vanuit die Kerk niet meer vernomen. Hiermee lijkt een einde gekomen aan een onderstroom die zo oud is als de Kerk zelve. De combinatie van moderne theologie en opkomende arbeidersbeweging met de inspiratie van een man als Tolstoi kan en zal zich niet meer voordoen. De Kerk loopt leeg, en daarmee vermindert de kans op inspiratie tot buiten- of binnenkerkse heterodoxie.

Bij verzet tegen hedendaags modernisme van de zijde van de Gereformeerde Bond vallen de namen Barth en Dunn, niet bijvoorbeeld Bähler, zonder wie deze Bond er nooit zo geweest zou zijn. Opzoemer, Pierson, Hofstede de Groot zijn vergeten, letterlijk versteend tot onbegrepen straatnamen. Bähler, De Koe, Van Mierop en Ortt is de smaad van een dergelijke bijzetting en onschadelijkmaking van overheidswege bespaard gebleven. Het maakt ze niet minder vergeten.

VII. Bibliografie.

ANAGRAPHUS, D.N., De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1816-1832) volgens de gedenkschriften van Maria Leer, Amsterdam 1892.

ARIËNS, Hans/ Laurens BERENTSEN & Frank HERMANS, Religieus anarchisme in Nederland tussen 1918 en 1940; in het rijk der vrijheid, Zwolle 1984.

BAEHLER, Dr. Louis A., Het Boeddhisme, 's-Gravenhage 1905.

BAEHLER, Louis A./ Lod. van MIEROP & Felix ORTT (red.), Eerste Vrede-Bundel, Amersfoort 1904. (EVB)

BAEHLER, Dr. Louis A., En nu, broeders, ik beveel u Gode - Afscheid van Schiermonnikoog, Blaricum 1902.

BAEHLER, Dr. Louis A., Geen aanneming des persoons - Preek gehouden voor zijne gemeente den 11den September 1898, toepasselijk op de inhuldigingsfeesten, Groningen.

BAEHLER, Dr. Louis A., Hoe valt uit een godsdienstig oogpunt te oordeelen over dienstweigering? Referaat den 28sten April 1897 te Amsterdam gehouden voor de algemeene jaarlijksche vergadering van moderne theologen, Soest 1915 (tweede druk).

BAEHLER, Dr. Louis A., De idee der anarchie en Doctor Eugen Heinrich Schmitt, Oosterwolde (1904).

BAEHLER, Dr. Louis A., Ongeloof, Amsterdam 1898.

BAEHLER, Louis A., Pantheïstische ontboezemingen, (Oosterwolde, z.j.)

BAEHLER, Dr. Louis A., Twee levensbeginselen, Oosterwolde 1903.

BAEHLER, Dr. Louis A., De waardeering der vrouw in het bijzonder onder Israel en de christenheid volgens Oud- en Nieuw Testament, Den Haag 1906.

BAEHLER, Louis A., Wie zijn de opruiers?, z.pl., z.j.

BAKKER, S.K., Het Christen-Socialisme, Baarn 1909.

BECKER, Frans/ Johan FRIESWIJK, Bedrijven in eigen beheer, Kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958, Nijmegen 1976. (BECKER & FRIESWIJK)

BECKER, J.W., Leer en verloop der Zwijndrechtters, in: L.G.Jansma & P.G.G.M. Schulten (red.), Religieuze bewegingen, Den Haag 1981.

(BECKER)

BERGH VAN EYSINGA, H.W.Ph.E. van den, Voor den nieuwen tijd, Amsterdam 1901.

BOEKE, Kees, Redelijke ordening van de mensengemeenschap. (Derde druk in: De AS, nr. 76, 1986)

BOERSEN, Maria W.J.L., De kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum, Blaricum 1987.

CHITTY, Derwas J., The desert a city, London & Oxford z.j.

CLÉMENT, Olivier, L'église orthodoxe, Paris 1985 (derde druk).

DULLAART, P., Op onze weg zijn rozen schaars gespreid. De Arnhemse anarchisten 1894-1903, Oosterbeek 1983.

DURKHEIM, Emile, Le socialisme, Paris 1978 (derde druk).

ELLUL, Jacques, Anarchie et Christianisme, Lyon 1988.

FRIESWIJK, J./J.J.KALMA & Y.KUIPER (red.), Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel van de Friese arbeiders, Drachten 1988.

FRIESWIJK, Johan, De gorrdijkse socialisten in de arbeidersbeweging in de Friese zuidoosthoek in de negentiende eeuw, in: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976, Nijmegen 1976.

GIELE, Drs. J.J., De pen in aanslag - revolutionairen rond 1848, Bussum 1968.

GIESEN, J., Nieuwe geschiedenis - Het antimilitarisme van de daad in Nederland, Rotterdam (1923).

HARMSSEN, Ger, Blauwe en rode jeugd - Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940, Nijmegen 1973 (tweede druk).

HOUTEN, Harmen van, Anarchisme in Drenthe, Baarn 1985.

JANS, Dr. Rudolf, Tolstoj in Nederland, Bussum 1952.

JONG Edz., Prof. F. de, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, rebel, in: Non-conformisten, Wassenaar (1971).

KLAVVER, Imke, Herinneringen van een Friese landarbeider, Nijmegen 1974.

KOE, A. de, Afscheid van de Kerk, 's-Gravenhage 1901.

KOE, A. de, Jezus volgen, Nieuwveen 1897; tweede druk: Uithoorn 1898.

KOE, A. de, Leven, Uithoorn 1899.

KOE, A. de, 'n Preek en wat er van kwam, Amsterdam 1899.

KIJLSTRA, S.C., Gij zult het kwaad niet wederstaan, Drachten 1899.

LAMENNAIS, (Félicité) de, Woorden van een geloovige, 's-Gravenhage 1907 (tweede druk).

MARANG, G.P., De Zwijndrechtsche Nieuwlichters, Dordrecht 1909.

MARX, Karl/Friedrich ENGELS, Het communistisch manifest, Amsterdam 1968 (Elfde verbeterde en vermeerderde druk).

MEERTENS, Piet, In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst- Radicalen en religieuze socialisten in Nederland, Alphen aan den Rijn (1981).

MIEROP, Lod. van, Algemene wekstaking, Den Haag z.j.

MIEROP, Lod. van, Dweepers! Een beschouwing over TOLSTOY en zijn geestverwanten, 's-Gravenhage 1901.

MIEROP, Lod. van, Geestelijk en Maatschappelijk leven, Blaricum (1909) (G.& M.L.)

MIEROP, Lod. van, Hoe is onze houding tegenover Oorlog en Militarisme, Den Haag 1899.

MIEROP, Lod. van, Een hedendaagse kruistocht in zake zelfbeheersing, de vrouw en het huwelijk,(Soest) 1914.

MIEROP, Lod. van, Met of zonder Staatshulp? Het voor en tegen van wettelijke bepalingen, in zake drankbestrijding, wat nader beschouwd. Een woord aan alle Drankbestrijders. Dordrecht (1898).

MIEROP, Lod. van, Met wie mag men trouwen?, Amersfoort 1904.

MIEROP, Lod. van, Mielietère Dienstweigering, Den Haag (1901).

Mierop, Lod. van, Mijn aanklacht. Een moordaanslag van staatswege, Amersfoort (1903).

MIEROP, Lod. van, De Slavernij van de Vrouw, Den Haag 1907.

MIEROP, Lod. Een vertrouwelik woord tot jonge mannen en aankomende jongens over een geheime gewoonte, (Soest) 1922.

MIEROP, Lod. van, Weg met het militarisme!, Den Haag 1900.

MOULAERT, Jan, De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914, Berchem 1981.

NABRINK, Gé, Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, 1881-1971, Nijmegen 1978.

NOORDEGRAAF, Herman/ Wim ROBBEN (red.), Drie generaties spreken over Bart de Ligt (1883-1938) als vredesaktivist, christen-socialist, anarchist, vrijdenker en humanist. Een herdenkingsboek, Boxtel/ Zwolle 1988.

NOORDEGRAAF, Herman, Tussen anarchist en pacifist, Amersfoort 1988.

ORTT, Felix, Brieven over Godsgeloof, Blaricum 1909.

ORTT, Felix, Christus, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Denkbeelden van een christen-anarchist, Amersfoort 1903.

ORTT, Felix, Geloof, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Godsbegrip, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Godsdienst, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Levenshouding, z.pl., april 1943.

ORTT, Felix, Mens en dier, Soest 1948 (tweede druk).

ORTT, Felix, Naar het Groote Licht, Amersfoort 1903 (tweede druk).

ORTT, Felix, Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, Soest z.j.

ORTT, Felix, Ons anarchisme, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Ons socialisme, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Over een gevaarlijke gewoonte. Een ernstig praatje met onzen jongen voorafgegaan door een Woord aan Ouders, Den Haag 1908.

ORTT, Felix, Praktisch socialisme, Amersfoort 1903.

ORTT, Felix, De praktijk van ons leven, Den Haag z.j.

ORTT, Felix, Staat en volk - natuurphilosophische beschouwing toegepast op het Vlaamsche vraagstuk, Blaricum (1920).

ORTT, Felix, Het streven der Christen-anarchisten, Amersfoort 1903.

ORTT, Felix, De vrije mensch. Studies, Amersfoort 1904.

PERDECK, A., Nakend op de fiets, Den Haag 1967.

QUACK, Mr. H.P.G., Beelden en groepen, Amsterdam 1892.

QUACK, Mr. H.P.G., Herinneringen uit de levensjaren van..., (1834-1914), Nijmegen 1977 (tweede druk).

QUACK, Mr. H.P.G., De socialisten- Personen en stelsels, I-III, Baarn 1977 (herdruk).

RAMAER, Hans, Anarchisme in Nederland- continuïteit en verandering van een sociale beweging, Rotterdam 1983.

REEDIJK, Is. J., De Zwijndrechtse Nieuwlichters, Zwijndrecht 1938.

ROESSINGH, K.H., De moderne theologie in Nederland, Groningen 1914.

ROESSINGH, Dr. K.H., Het modernisme in Nederland, Haarlem 1922.

ROLAND HOLST- VAN DER SCHALK, Henriëtte, Tolstoi- zijn leven en werk, Rotterdam 1930.

SCHMITT, Dr. Eugen Heinrich, Anarchie, Amsterdam (1898?), vertaling van Dr. Louis A. Bähler.

SCHMITT, Dr. Eugen Heinrich, Catechismus van den Geestelijken Godsdienst, samengesteld door ... te Buda-Pest, Haarlem 1898. Vert. L.A.B.

SCHMITT, Dr. Eugen Heinrich, Zonder staat, Amsterdam (1898?), vertaald door Dr.L.A.B.

SCHOUTEN, Martin, De socialen zijn in aantogt- De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw, Amsterdam 1976.

SLEE, J.C. van, De Rijnsburger Collegianten, Utrecht 1980 (tweede druk).

TOLSTOY, Leo, Aan het arbeidende volk. Uit het Russisch vertaald door Z.S., Amersfoort 1903.

TOLSTOY, Leo, Bekeert U!, Brief over den oorlog, vertaald door Felix Ortt, Soest 1916(tweede druk).

TOLSTOY, Leo, Beschouwing over het huwelijk- Nawoord en Verklaring van de "Kreutzersonate". Uit het Duitsch met een Aanhangsel, Den Haag 1898 (tweede druk).

TOLSTOY, Leo, De Christelijke Leer. Uit het Engelsch vertaald door P.H., Den Haag 1899.(C.L.)

TOLSTOY, Leo, Het einde nadert , vert. door Jo van Kampen, Amsterdam 1897.

TOLSTOY, Graaf Leo, Het Koninkrijk Gods is binnen in U (Le salut est en vous) Luc.17:21/ Naar de oorspronkelijke uitgave bewerkt door J. van Witzenburg, predikant te Zaandam, Rotterdam (1895).

TOLSTOI, Leo N., De Kreutzersonate en andere verhalen (vert. N.Obolonsky en Margaretha Ferguson), Utrecht/Antwerpen 1977 (tweede druk) (hierin ook : "Drie doden").

TOLSTOJ, Leo N., Opstanding, Utrecht 1980 (tweede druk) (vertaling Jacob Leclée)

TOLSTOY, Leo N., Patriotisme en staat, uit het Russisch vertaald door Z.S., 's-Gravenhage 1900.

TOLSTOY, Leo, De vervolging der Duchoboren in Rusland (Kampers des Geestes) (19 sept. 1895). Hierin ook van J.K. van der VEER, Eene beschouwing over 'lijdelijk verzet', Middelburg 1897.

TOLSTOY, Leo, Waar is uitkomst? Over den toestand van het arbeidende volk. Uit het Russisch vertaald door Z.S., 's-Gravenhage 1901.

TOLSTOY, Waarom de menschen zich bedwelmen, naar de Duitse vertaling van R. Löwenfeld, Den Haag 1905 (tweede druk).

TOLSTOI, Graaf Leo, De weg tot sociale bevrijding- Beroep op de Russische Regering, de Revolutionairen en het Volk. Met een voorrede van Dr. Eugen Heinrich Schmitt, naar de gautoriseerde Duitse vertaling van Dr. Albert Skarvan, door Anton Ankersmit, Den Haag z.j.

TRINE, Ralph Waldo, In harmonie met het oneindige (In tune with the infinite), vertaald door mw. A.A. Sanders van loo, herzien door Louis A. Bähler, Blaricum 1910 (tweede druk).

DE WAPENS NEDER I, De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland, Nijmegen (1985).

WARE, Bishop Kallistos, The orthodox way, London & Oxford, 1987 (derde druk).

WELCKER, J.M., Heren en Arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914, Amsterdam 1978.

WINSEMIUS, Dieuwke, Anna Maria van Schuurman (1607-1678), Franeker/Utrecht, 1978.

WISSE jr., G., Het tolstoyïsme en de leer van het niet-wederstan, Kampen 1899.

WOODCOCK, George, Anarchism. A history of libertarian ideas and movements, Harmondsworth 1963.

ZEE, D. van der, Een tijdsverschijnsel. De voormalige bond van Christen-Socialisten, Den Haag 1966.

ZILVERBERG, Dr. S.B.J., Kettens in de middeleeuwen, Bussum 1968.

ZIJP, R.P., Een geschiedenis van de gereformeerde gezindte, Utrecht 1984.

Tijdschriften:

Arbeiders-Weekblad, jaargang 1901.

Vrede, jaargangen 1897-1905.

Vrede-tijdschrift, later De Vrije Mensch, 1905-1909.

De Vrije Socialist, jaargang 1898, 1900, 1901(1,3 & 4).

Noten

1. Gé Nabrink, Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Leiden 19
2. Die zich er met één paginaatje christen-anarchisten of tolstojanen wel heel makkelijk vanaf maak
- Afgezien van het ongedocumenteerde van deze bewering valt te concluderen dat de schrijver niet c
3. Het lijkt mij juist dat deze niet is uitgegeven, gezien de kwaliteit; meer hierover later.
4. Dat Marx en Jezus zowel socialist genoemd kunnen worden als tegenstanders van de staat in he
- van.
- Buiten de omschrijving vallen de zogeheten anarcho-kapitalisten, totale tegenstanders van de staa
- niet anders dan een synoniem, al wordt dit in Nederland geregeld misverstaan en zelfs met "libertijn"
- 4a. ELLUL weet niets te melden over het Nederlandse christen-anarchisme.
5. De transliteratie van de naam van de Russische schrijver is een lakmoesproef. Tolstoj zou een j
- uitmaakt zou Tolstoj de geschiktste vorm voor het Nederlands zijn. De schrijver translitereerde zijn
- gemiddelde eerbied naar de schrijver opziet is het dit wel. De Nederlandse christen-anarchisten wij
6. Quack, Beelden, pag. 293
7. Schouten, pag. 7-19.
8. Arthur van Schendel, De Waterman, Rotterdam 1933.
9. Zilverberg, pag. 77-78.
10. Spijtig voor Aletta Jacobs, maar Schuurman was echt de eerste. Zij mocht evenwel niet in de 'ge
- Winsemius, pag. 11.
11. Quack, Beelden, pag. 213
12. Quack, Beelden, pag. 205- 207; Socialisten I, pag. 153- 154.
- De Ligt, in zijn inleiding bij GIESEN, beklemtoont strevingen naar weerloosheid onder de Collegian
- Zie verder VAN SLEE.
13. Zijp, pag. 15.
14. Meertens, pag. 51.
15. Marang, pag. 167.
16. Marang, pag. 99.
17. Marang, pag. 182.
18. Marang, pag. 126.
19. "Niemand kan zich afkeeren van God. Want al zijn creatuursels zijn uit Hem voortgekomen en lev
- geschonken, opdat we Hem zouden kennen en Zijn werk zouden werken tot heil van onszelven en
- natuur; want er valt niets te bedillen aan Gods werk, en 't is gelijk er in Genesis staat: dat God, na d
- liefde groot was, zei: dat wie uit God geboren is, niet zondigen kan, en Christus is in de wereld gek
- verzekerdheid meer begeeren?" Muller bij Anagrapheus, pag. 39.
20. Anagrapheus, pag. 97-99.
21. De identiteit van de biograaf van Maria Leer is een raadsel dat niet moeilijk op te lossen moet zijn
22. Marang, pag. 182).
23. Hoe moeilijk het nog niet lang geleden was om over dit onderwerp te schrijven blijkt uit de vertal
- nodig om te begrijpen wat met deze voor partijcommunisten-oude-en-nieuwe-stijl pijnlijke passage
- Broedergemeente had de vrouw de man te volgen ; bezit was zij niet.
24. Marang, pag. 119.
25. Geciteerd bij Marang, pag. 120.
- Dat Constantijn de Grote een einde heeft gemaakt aan de ideale eerste christengemeenschap, doe
- christelijke keizer; het was echter pas Theodosius I die in 385 het christendom tot staatsgodsdienst
26. Zo wil het Reedijk, pag. 27. Marang bestrijdt dat er een broeder doodgemarteld zou zijn. Het bela

-
27. Reedijk, pag. 28
28. Geestverwanten, die ironischerwijze wel uitdrukkelijk de polygamie voorstaan. Quack, Beelden, pag. 322- 326; Marang, pag. 232- 244.
29. Marang, pag. 207-208.
30. Anagrapheus, pag. 97-98.
31. Maria Leers opvattingen en vooral haar gedrag kan men opvatten als een uiting van een meer a zijn aan de mozaïsche wet, ofwel de decaloog; of ruimer, elke anarchie, waarbij alleen de grillen va
32. Quack, Socialisten III, pag. 284.
33. Quack, Socialisten III, pag. 322.
34. Durkheim, pag. 199.
35. Marang, pag. 207.
36. Schouten, pag. 18. Meertens, pag. 17- 30, bij wie Schouten wel te rade zal zijn gegaan, laat zich
37. Giele, pag. 15-16.
38. Quack, Herinneringen, pag. X.
Quack was zeker in het begin niet enthousiast over het modernisme, zie Herinneringen pag. 30.
39. 39. Quack, Socialisten III , pag.
40. Marang, pag. 208
"Félicité de Lamennais (1782-1854) getipeerd door zijn vurig onvermoeid worstelen om 'menselijke vrijheid binnen de Kerk, waarop vanuit Rome de beslissing valt in de encycliek "Mirari vos", een ver ogen richtend op de lijdende mensheid. Ten slotte bij zijn aanhangen en aanprijzen van het socialis menselijke vrijheid te kort deden, een kollektieve vrijheid voorstaande, welke evenwel een individue
41. Marang, pag. 255-273.
42. "Versta geloof bovenal als het voor waar houden en aanvaarden van heilzame kerkelijke of Bijbe uitblijven of openbaring moet worden al wat dat leven wekt. Het godsdienstig gemoedsleven: aanva het andere volk in een anderen tijd op dat moment den nadruk valt, en onvermijdelijk wordt het beg menschheid opleidt tot ware humaniteit." Roessingh, Moderne, pag. 33-34.
43. Roessingh, Modernisme in..., pag. 153.
44. Roessingh, Modernisme in..., pag. 202. Abraham Kuijper had ten aanzien van de moderneren al ge
45. Roessingh, Modernisme in..., pag. 208
46. Bakker, pag. 27. Met het totaal niet gangbare "accouchement" wordt "bevalling" bedoeld. Toynb ingezet voor de rol van de leek in de Anglicaanse Kerk. Ons Huis is een resultaat van Toynbee-we Volgens Bakker ging het vooral om Friese theologie-studenten.
47. Bakker, pag. 42-43. Bakker behoort zelf tot de Blijde-Wereld-groep.
48. De Nederlandse vertaling was naar de uitgave in het Frans. De Russische censor had het boek De programmatische titel is ontleend aan Luc. 17:21.
49. "Maar het Christendom is nog oneindig veel meer dan dit wat het wrochtte, omdat het de absolu den in zelfzucht en zonde verloren kosmos, dus ook van diens voornaamsten kringen: de staat, de transformeeren moet.
Want de wijsheid der goddelijke Idee, die de volken richt en stuurt, heeft het zoo verordend, dat he socialisme -dat in onze tijden de wortel der ellende ontdekt heeft in den meerwaarderoof, gepleegd de gemeente, dat zijn zij die werkelijk staan in Christus' woord, zij keeren zich niet af als die ontdek de maatschappij zal worden toegepast. Nu eerst, omdat thans pas Gods ure is gekomen." Van der
50. Roessingh, Modernisme in..., pag. 213-215. Opvallend genoeg gebruikt deze schrijver niet de tern
51. Ort, Vrije Mensch, pag. 44-45.
52. Baehler, Idee , pag. 7-8.
53. Van Mierop, Weg met, pag. 13-14.
Als Jans stelt dat de christen-anarchisten de Zwijndrechtse Nieuwlichters niet als voorgangers noer
54. Harmsen, pag. 115.
55. Harmsen, pag. 419

-
56. Harmsen, pag. 98-99.
57. "Autoriteitsgeloof behoort bij het 'ancien régime. Met dit slavengeloof heb ik, voorzoover het mij In welk vertrouwen ik iedere uitspraak van Tolstoy ook aanhoore, geen enkele is voor mij een orakel." "Jezus zegt het!"- geldt voor mij evenmin met gezag. Geen andere autoriteit erken ik dan mij zelve in mijn betere Ik, in mijn hogere Zelf, in mijn God.
58. Van Mierop, E.V.B., pag. 266.
59. " Maar dit lijkt mij nu juist de fout van Tolstoy en de Tolstoyanen, dat zij geen rekening houden met de rijp zijn aan die eischen te voldoen, zonder te waardeeren de pogingen van hen, die willen en beproeven. Men mag immers aan de menschen in 't algemeen wel den verstandelijken eisch stellen dat zij lezingen stellen als aan welonderwezen en welopgevoede Christenen." Felix Ortt, De fout der Tolstoyanen,
60. Jans, pag. 65.
61. "Slechts een druppel water behoeft door een dijk te sijpelen, slechts een steen behoeft los te gaan en het net valt uiteen. Zulk een droppel, zulk een steen, zulk een verscheurde maas is voor mij de afsluitende einde..,(pag. 14-15). De uitgave van Corn. Daniëls te Amsterdam (v/h Jan Rot) werd mede mogelijk gemaakt door bruinbrood en Bedden-magazijn S.S. & R. Dias. De steun voor Van der Veer was niet zomaar die van hem. (pag. 14-15.)
62. Ortt als spiritistisch ingesteld theosoof vindt nu juist dat Jezus als medium wel over het water geëenwoordigd is.
63. " Wanneer een mensch zich zou willen vrijmaken van geslachtelijke zonde, moet hij alzo begripen maar dat het redelijk bewustzijn, wanneer het in den mensch ontwaakt is, het tegenovergestelde veroorzaakt. " Het ligt niet in de macht van den mensch zich op eens vrij te maken van zonden, waarvan de gewoonten voeren: de aantrekkelijkheid der zonde te verminderen, zich de mogelijkheid te ontnemen ze te begripen en om daartoe in staat te zijn, is het aanhoudend gebed noodig." Christelijke Leer, pag. 116-117.
64. "L'amour est une énergie inépuisable qui accomplit la puissance d'amour de la nature humaine. 'signe certain' d'une authentique rencontre avec Dieu." Clément, pag. 116.
65. Een feministische visie op de biografie van Tolstoj zou geen kwaad kunnen. Roland Holst looft Tolstoj te verwonderen, dat Tolstoj in zake hun sexueele verhouding tegenover Sofie zijn wil doorzette." (Roland Holst, Een zeer bijzonder streven naar heiligheid, dit vanzelfsprekend opdringen van de wil van de man te overtuigen)
66. Een uitzondering is Van der Veer, die in zijn nawoord bij "Beschouwing over het huwelijk" zo goed als toegeeft.
67. Zo oordeelt ook Jans: pag. 95.
68. Baehler, Schmitt, pag. 3.
69. Bähler, Schmitt, pag. 10.
70. Schmitt, Anarchie, pag. 3.
71. Woodcock, pag. 207-219
72. Schmitt, Catechismus, pag. 7. Bähler, de vertaler, vindt dat men naast "oorzaak" ook van "oorwezen" Het voorvoegsel "oer-" werd indertijd nog als germanistisch herkend.
73. Schmitt, Catechismus, pag. 16; de staat, georganiseerd geweld tenslotte, vergelijkt hij ook met een Profetisch mogen deze woorden uit "Zonder staat", pag. 2, wel genoemd worden: " Ja, juist de ideeën onderdrukken dan iedere andere vorm van samenleving. Hoe wenschelijk, ja noodzakelijk het sociale en der menschelijke ellende, de heerschappij van het geweld, bestaan."
74. Jans, pag. 82.
75. Boersen, pag. 89
76. Helaas is er van allerlei tijdschriften uit christen-anarchistische kring weinig of niets bewaard in te In het Arbeiders-Weekblad was plaats voor advertenties van anderen dan Drukkerij Vrede: E.J.Mor Den Haag, voor scheren en haarsnijden, belast met de uitvoering van begrafenissen; Gori limonade Hartog, ook voor sportbeschuit, die tevens werd aangeboden door de kolonie te Blaricum. Theosof
77. Bijna alle gebundelde bijdragen uit Vrede in de Eerste Vred bundel -een tweede is er niet gekor redactie van de bundel. Uit niets blijkt, dat de conclusie dat zij de belangrijkste woordvoerders zijn,

-
78. In 1898 opgericht te Den Haag, tevens uitgeefster van het gelijknamige tijdschrift ,na de oprichting van Amersfoort. In 1909 wordt zij opgeheven. Van Mierop en Ortt verhuizen dan naar Soest, alwaar zij o.a. meer, de stichting fungeert wel o.a. als uitgeverij.
79. Boersen, pag. 31-32.
80. Vrede, 18 april 1903.
81. Boersen, pag. 92-98.
82. Becker & Frieswijk, pag. 111-112.
83. Becker & Frieswijk, pag. 113-114.
84. Boersen, pag. 39
85. Bähler, EVB, pag. 278.
86. Bähler, EVB, pag. 280-281.
87. "God is not to be identified with the world.... God is in all things yet also beyond and above all things." "And, becoming sensitive to God's world around myself, I grow more conscious also of God's world around me." Ware, resp. pag. 58 en 158.
88. Zipp, pag. 41. Ironischerwijze is hij de derde Louis A. Baehler die bij een splitsing betrokken is. Bij de staatsgodsdienst van menig Aziatisch land zonder meer als gegeven feit te accepteren, en tegenwoordig de sympathie voor het boeddhisme betreft: Bähler stelt dat hij christen is en blijft, in deze tijd, maar de staatsgodsdienst van menig Aziatisch land zonder meer als gegeven feit te accepteren, en tegenwoordig de sympathie voor het boeddhisme betreft: Bähler stelt dat hij christen is en blijft, in deze tijd, maar
89. De Koe, Afscheid; Welcker, pag. 529 & 548.
90. Bähler, En nu, pag. 13.
91. Bähler, Pantheïstische, pag. 2
92. Bähler, Pantheïstische, pag. 3
93. Bähler, Pantheïstische, pag. 5
94. Bähler, Pantheïstische, pag. 6
95. Bähler, Pantheïstische, pag. 6. Dezelfde redenering is ook te vinden in de aan het begin van dit boek.
96. "Er is niets hoogers wat men zich denken kan dan de Oorzaak van het gansche Heelal; die Oorzaak is denken. En als het hoogste wat wij ons kunnen denken Liefde is, moet de Oorzaak van alles, zelf ook Liefde zijn. Eeuwig, Oneindig, Alomtegenwoordig, Almachtig, Volmaakt, Leven, Denken en Liefde is." Ortt, Brieven, pag. 10.
97. Ortt, Geloof, pag. 2. Naast Liefde krijgt God hier dus twee nieuwe attributen. Het toekennen van Liefde aan God is niet nieuw, maar het toekennen van Denken aan God is nieuw.
98. Ortt, Godsbegrip, pag. 4.
99. Baehler, Geen aanneming, pag. 7
100. De Koe, Jezus volgen, pag. 19-20, met verwijzing naar Lucas 9:23; een consequent afwijzen van de wereld.
101. De Koe, Jezus volgen, pag. 23.
102. "Zoo zijn ook wij geweest, zoekende, maar niet vindende, ons overgevend aan afleiding, zingend, maar nu niet meer, wij hebben den schat gevonden, beter gezegd een begin van dien schat in ons. Die gebeurtenis, die overgang van 't vroegere tot alles van nu, dat is voor ons een wedergeboorte. Wij, die daartoe gekomen zijn, hoe wij daarin iets gevonden hebben, wat we overal te vergeefs gezocht hebben." Lod. van Mierop, EVB, pag. 33.
103. Eerste boodschap van Vrede, EVB, pag. 2-3.
104. "Met de smartelijke ervaring, dat het Modernisme mijner tegenstanders voor een groot deel bestaat in staatsburgerlijke braafheid, dat het geen God poneert, omdat het geen levenden God kent, dat het den Staat poneert en de godsdienst daar wil aanpassen, dat het de werkelijkheid des levens, het zgn. 'werkelijke leven' ziet in de wereld der zintuigen en niet in de werkelijkheid des Geestes, dat het sterven moet, tenzij het WEDERGEBOREN wordt,- met deze ervaring ben ik naar huis gegaan en heb verdriet." Bähler, Hoe uit..., pag. 15. Ook hier het motief van de wedergeboorte, nu ten opzichte van de gehele wereld.
105. Ortt, Christus, pag. 4.
106. De Koe, Leven, pag. 17.

-
107. Ortt, Ons anarchisme, pag. 1-2.
108. Zonder de bepaald antisemitische ondertonen in de dissertatie van Jans zou me dit overigens o
 108a. Ortt: "Een Jood, die zijn naaste liefheeft als zichzelf, is evenzeer een volger van de Christus-
 wij noemen de Christus-geest, ook al ziet hij in de persoon van Jezus van Nazareth niet, zoals wij
 er niet op aan of hij zich noemt Jood, of Boeddhist, of Christen." Het streven..., pag. 7.
109. Het titelcitaat is ontleend aan EVB, pag. 236.
110. J.F.D. Mosel, EVB, pag. 133.
111. Ortt, Vrije Mensch, pag. 111.
112. Van Mierop, G & M.L., pag. 36.
113. Van Mierop, Algemene Werkstaking, pag. 3.
 Of 'toegejuichd' past binnen Van Mierops Kollewijnse spellingssysteem is mij niet duidelijk. Het vert
 'mielietère' ontbreken in later werk al; deze spelling komt wel voor in combinatie met vormen als 'd
114. Van Mierop, Algemene Werkstaking, pag. 4.
115. Ortt, Praktisch socialisme, pag. 15.
 Spontane massale collectivisering is een begrip uit de geschiedenis van de U.S.S.R., waarmee geï
116. Ortt, De Vrije Mensch, pag. 37.
117. Ortt, De Vrije Mensch, pag. 71.
118. "De socialistische idee, dat is: het begrip dat alleen door samenwerking van allen, samenwerking
 afkeuring van elk stelsel van voortbrenging, van voorzien in onze behoeften, waarbij de een zijn ta
 werk van anderen.....
 (E)en tweede gevolg van de socialistische idee is: bestrijding van dwang en dwingend gezag....(E)
 rechten; bestrijding van inwendige partijenschappen, van klasse-onderscheidingen; terwijl het feminis
 Ortt, Ons socialisme, pag. 1-2. Het tweede gevolg voert tot de identiteit van socialisme en anarchis
119. Ortt, Praktisch socialisme, pag. 15.
120. Perdeck, pag. 56.
121. De wapens neder, pag. 46.
122. Ortt, Staat en volk, pag. 56-57.
123. Franciscus van Assisi is geen valide tegenvoorbeeld.
 Uit de vroegste christengemeenschap is wel het geval bekend van de anachoreet Macarius. "Conv
 mosquitoes pierce through the hides of wild boars,' and came back to his cell so swollen and disfig
 on gepast zijn komt enigszins in de buurt...
124. Wisse, pag. 79.
125. Wisse, pag. 78.
126. Boersen, pag. 25.
127. Ortt in EVB, pag. 294.
128. Schmitt acht het afschaffen van de misdaad gelijk aan het afschaffen van de staat. "(V)rijmaking
 georganiseerde, de in het groot planmatig geordende misdadigheid is en heet staat. Het heiligdom
129. "De opvoeding van het volk bestaat eruit, dat de christen-anarchistische idee zodanig verkondig
 pag. 77.
 De opvoeding van volwassenen is het verspreiden van de christen-anarchistische ideeën.
130. Baehler, Twee levensbeginselen, pag. 13.
131. Baehler, Twee levensbeginselen, pag. 10.
132. Ortt, Praktisch socialisme, pag. 6-7.
133. Ortt, Staat en volk, pag. 93.
134. Ortt, Levenshouding, pag. 5.
135. Het verschil in toekenning van hoofdletters is veelzeggend. Overigens beseft hij, dat het waarsc
136. Ortt, Mens en dier, pag. 138.
137. "We kunnen aan die gruwelen niet denken! Ze zijn ons te pijnlijk. We lezen er liefst niet over en
 even groot medelijden ten opzichte van hen die ze moesten ondergaan."

Ortt, Mens en dier, pag. 136-137.

138. Of er moeten ook onaangeboorde naoorlogse bronnen zijn; deze vielen royaal buiten mijn terrein. In IISG of UB-UvA zijn ze in ieder geval niet te vinden.

De Stichting Chreestarchia is na de oorlog dus tenminste nog een keer actief geweest, voor de opbouw van de kring.

139. " Dat neemt niet weg dat de christen-anarchisten geen enkelen grond in hun beginsel hebben om samenwerking geleid wordt door een min of meer gezag- uitoefenend centraal lichaam of bestuur - het, om verwarring te vermijden, liever ' christen-anarchistische gemeenschaps-organisatie', onder leiding van een niet een dwingend gezag, in den geest van een orkestdirecteur of een voorturner. De massa zal niet worden geleid door een dergelijk gezag."

Ortt, De Vrije Mensch, pag. 68- 69.

140. Ortt, De Vrije Mensch, pag. 108-109.

141. Van Mierop, Slavernij, pag. 40- 41.

142. Van Mierop, Slavernij, pag. 22.

143. Van Mierop, Slavernij, pag. 24-25.

144. Baehler, De waardering, pag. 32.

145. Boersen, pag. 25.

146. De Vrije Mensch, 3e jaargang no. 12, dec. 1907, pag. 355-380.

147. Boersen, pag. 63.

148. De tekst is van Ortt. Nabrink, pag. 147.

149. Nabrink, pag. 146-147.

150. Nabrink, pag. 146.

151. Van Mierop, Hedendaagse, pag. 8

152. Van Mierop, Met wie..., pag. 6

153. Van Mierop, Met wie, pag. 12.

154. Van Mierop, Hedendaagse, pag.12.

Dat trouwen bij voorkeur juist niet de formele handeling ten overstaan van wereldlijke of kerkelijke gezag geaccepteerd in christen-anarchistische kring. Men noemde dit een vrij huwelijk. De echtgenote ging niet over tot de trouw.

155. Nabrink, pag. 88.

156. Ortt, Ernstig praatje, pag. 4-5.

157. Van Mierop, Vertrouwelijk woord, pag. 30

158. Van Mierop, Vertrouwelijk woord, pag. 11

159. Van Mierop, Vertrouwelijk woord, pag. 31.

160. Van Mierop, Vertrouwelijk woord, pag. 39

161. Ortt, Vrije Mensch, pag. 173.

162. Van Mierop, G. & M.L., pag. 44.

163. "Ach, van het leven berooven, niet in de eerste plaats zichzelf, maar den naaste, wordt ongeoorloofd niet evenzeer een doden? Een vernietigen van het natuurlijke leven? Onthouding van het huwelijk geschiedt in het scheiden van ziel en lichaam? Dooden ze niet het menselijke in den mensch?" Van Mierop, Hedendaagse, pag. 12.

164. Ariëns, pag. 140; de opinie is van Max van Praag, voorstander van vrije seksualiteit.

165. Tolstoy, Waarom..., pag. 30.

166. Jans, pag. 60-61.

167. Een proeve van het vermoeiende begin van "Naar het groote Licht": "Altijd wijder de luchte-kring van licht, antwoord op den roep van het Licht daarbuiten.

Was het na eeuwen?... na minuten? toen weggevaagd werden de laatste windselen van den nevel deed lichten de Ziel in nooit-gekende heerlijkheid." pag. 2. De passage is representatief voor het proefstuk.

168. Boersen, pag. 67.

169. Harmsen, pag. 89.

170. Van Mierop, Met of zonder..., pag. 20-21.

171. Tolstoy, Waarom de..., pag. 13.

172. Ramaer, pag. 42.

-
173. Ramaer, pag. 7.
174. Ramaer, pag. 7-8.
175. De citaten zijn afkomstig uit zijn doctoraalscriptie, die zich in de bibliotheek van het IISG bevindt.
176. pm
177. De Wapens Neder, pag. 56-58.
178. Naar een verwijt uit Recht voor Allen, blad van het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten. Volgens De titel van Domela spreekt boekdelen. Van Zinderen Bakker vergelijkt hem met Johannes de Doper. "Voor tien jaar gold nog: als je langs arbeidershuizen in de Friese veenstreek gaat en binnen kijkt, zijn de starende ogen en de verstarde mond nóg aangetroffen, buiten aan een hekpaal van een erf. Heiligheid ontstaat; bij de beeltenis van de vereerde denk je opnieuw aan zijn werk, en aan wat hij de menseren heeft gedaan."
179. Geciteerd bij Van der Zee, pag. 23.
180. Wisse, pag. 90-98.
181. Wisse, pag. 58.
182. Wisse, pag. 15.
183. Jans, pag. 66.
184. Uit de beginselverklaring van de BvCS: "Daarom, ziende, hoe de tegenwoordige maatschappelijke verhouding van het kapitalistisch stelsel, dat den grond en de productiemiddelen in het privaat bezit van enkele personen verbindt, de leden van den Bond zich, het kapitalistische stelsel te bestrijden en de overwinning te bereiken en dit doel bereiken wil door gemeenschappelijk bezit van grond en productiemiddelen." Van der Zee, pag. 71-72.
185. Van der Zee, pag. 71-72.
186. Noordegraaf, pag. 31.
187. Bähler, Wie zijn..., pag. 4.
188. Ariëns, pag. 84.
189. Ariëns, pag. 137.
190. Ariëns, pag. 86.
191. Perdeck, pag. 79.
- Behalve dat het boek van Trine goed verkocht werd, is het ook 'typisch Amerikaans' een gids voor de arbeiders.
192. Ariëns, pag. 64.
193. Ariëns, pag. 79.
194. Noordegraaf & Robben, pag. 177.
195. Noordegraaf & Robben, pag. 7.
196. Ariëns, pag. 102.
197. Ariëns, pag. 114-115.
198. Gegevens ontleend aan eigen waarneming in "de beweging", participerende observatie zo menen. De geschiedenis van het naoorlogs anarchisme in Nederland zou eens serieus in kaart gebracht moeten worden.
199. Geciteerd bij Boersen, pag. 42.
200. Boersen, pag. 63.
201. Harmsen, pag. 350.
202. Voorzover ik kon nagaan; biografische gegevens van Bähler zijn schaars.
203. Een aparte positie neemt Kees Boeke (1884-1966) in. Zijn religieus-anarchisme is geïnspireerd door de tegenstand tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf opgericht. Hij is bekend geworden door zijn boek De mens en de maatschappij en hoewel hij zelf tot het einde zijner dagen religieus-anarchist is gebleven, is in de bladen van zijn tijd.
204. Hij doet van zich horen in Recht voor Allen, het blad van het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten.